

Ս Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԴԷՄ

Ս Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԱՌԱՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹՅԱՆ

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Երես
ԱՄԵՆ. Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԿ ՀՕՐ ԶԱՌԸ.	161
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ	
— Հոգևով կեանք.	* * * 166
ԿՐՕՆԱԿԱՆ	
— Յիսուսի ուսուցումը ըստ համասեականացման.	Ժ. Գ. 169
— Աստուածաբանության ուսուցումը.	Թրգմ. Սամուել Արուսեան 171
— Կամուրջ.	Հայացուց՝ Մ. Ե. Ն. 175
ԲԱՆԱՍԵՂԾԱԿԱՆ	
— Աղօթք առաւօտին. — Յայգային.	Արսեն Երկաթ 176
ՊԱՏՄԱԿԱՆ	
— Տապանակի եկեղեցին Կարիաքարի մէջ.	Մ. Եսայ. Աղաւունքի 177
ՀԱՅՐԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ	
— Պատմական տեղեկութիւններ Հայաստանի.	
հոգիների ուղղման մասին.	Մեարտ Մագիստրոս Արեւս. 181
ԵԿԵՂԵՑԱՊԱՏՄԱԿԱՆ	
— Գրիգոր Կեսարացի Պատրիարք	
էւ իր ժամանակը.	Ա. Ալպոյանեան 187
Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ	
— Ամսօրեայ լուրեր.	191

Մ Ի Ո Ն

ՔԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

Բոլոր երկիրներու համար ՄիՈՆի Տարեկան բաժնեգրին է

Անգլ. Շէ՛ք 6 (Ամեր. Տալ. 1.50) կամ անոր համարժէքը.

Սոսմանայ կամ վեցամսեայ բաժանորդագրութիւն չկայ:

ՔԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՆՈՒԿ Է

Հասցէ՝ Rédaction de la Revue Arménienne ՏԻՓՈՆ

Patriarcat Arménien

JÉRUSALEM — Palestine

ՄԱՍՈՒԼԻ ՏԱԿ Է

ՇԱՐԱԿԱՆ

ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՐԳՈՑ

ՍՈՒՐԲ ԵՒ ՈՒՂՂԱՓԱՌ

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ԳԵՐ. Տ. ՄԿՐՏԻՋ ԵՊԻՍԿ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻԻ

ՍՈՒՐԲ ԵՐԿՐԻՆ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐՈՒ ԱՌԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԷՋ՝ ԺԷ+458

ԳԻՆ՝ ԵՐԵԲ ՇԽԻՆ

ՍԻՈՆ, ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

Ժ. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1936 — ՅՈՒՆԻՍ

ԹԻԻ 6

ԱՄԵՆ. Ս. ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՀՕՐ ՃԱՌԸ

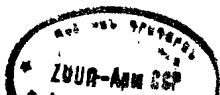
Գեղեցնորհ Սրբազան Սեդրաք եւ Հոգեւորհ սիրելիք
Միաբանակիցք իմ ի Տէր.

Յեղեղուած խօսքերը, ճառական կրկնարանութիւնները մանաւանդ՝ ձանձրացուցիչ եւ ըստ այնմ նաեւ անազգեցիկ կը դառնան առհասարակ, թէ՛ իսկ տարեւոր ժամանակի խտրոց մը բաժնէ զանոնք իրարմէ. այս պատճառաւ, մինչ մեր ներքին օրէնքէն ինծի հարկադրուած կանոնական պարտականութիւնը նորէն կը կեցնէ զիս այս նուիրական Աթոռին առջեւ՝ եւ ձեր եղբայրական սիրոյն հանգէպ, անգամ մըն ալ արտասանելու համար Միաբանական Հնդհանուր ժողովիդ նախագահի պատրիարքական իմ ճառը, հարկ կը զգամ շեղելու նախորդներուն մէջ կիրարկուած ընդլայնումի գիծերէն, եւ Տնօրէն ժողովի տեղեկագրին թողլով մեր կրօնական եւ եկեղեցական, ազգային եւ ժողովրդական, բարոյական եւ հանրային, կրթական եւ մտաւորական, վարչական, ելմտական եւ մատակարարական կեանքին վերաբերմամբ թուանշային եւ պարագայական մանրամասնութիւնները, կը բաւականանամ քանի մը ընդհանուր տեսութիւններով լոկ, անդրադարձութեամբ անցնող տարրին եւ ակնարկութեամբ գալիքին:

Անցաւ օտրին. այդ բառը այնքան կարճ եւ մուշկ կը թուի ինծի՝ բացատրելու համար գործունէութեամբ, յոգնութիւններով, եւ՝ իմ հոգեկան եւ ֆիզիքական տեսանկիւնէս գէթ դիտուած՝ յաճախ սրտհատունուքներով լի այդ տեսութիւնը, որ լուսագոյն պիտի լինէր՝ աւելի ճշգրտանալով՝ ըսել 1935 Մայիս—1936 Ապրիլի ելեմտական երկու տասնամասնակը:

Այսպէս կամ այնպէս, սակայն, ամէնուս խղճմտանքն իսկ կ'արտօնէ զմեզ ըսելու համար թէ անցնող այդ շրջանը յաջողութեան շրջան մը եղաւ դարձեալ Ս. Աթոռոյս համար: Միաբանութեան կազմը ունեցաւ թուային աճում՝ հինգ նոր սարկաւազներու եւ երկու արեղայից ձեռնադրութեամբ, եւ արդիւնաւորութեան առաւելում՝ արտաքոյ Պաղեստինի առաքելութեամբ մեր վարդապետներէն երկուքին, մին՝ Անթիլիաս, իբր վերատեսուէ Դպրեվանուց, միւսն ի Կիպրոս՝ իբր ուսուցիչ Միլզոնեան Հաստատութեան մէջ: Կրնանք այս առթիւ յիշել նաեւ հոգեւոր, վարչական, եւ կրթական ծառայութիւնը մեր վարդապետներէն երեքին, մէկինը՝ ի Հայֆա, ի տեղի անկելոյն, եւ երկուքինը՝ ի Յուպէ, երեքն ալ՝ իրենց անկեղծ նուիրումին համար՝ սիրուած եւ յարգուած իրենց տեղերու ժողովուրդէն, ինչ որ մեզի կ'առթէ անխառն գոհունակութիւն:

Ս. Տեղեաց ժամապաշտութեան գործը շարունակուեցաւ հոգեաւանդն սիրով, թէ՛ աստ ի Մայրավանս Սրբոց Յակոբեանց՝ վերատեսուցութեամբ Լուսաբարապետ Սրբազա-

709-66

նին, և թէ՛ ի Ս. Յարութիւն, ի Ս. Ծնունդ, ի Ս. Աստուածածին, ի Ս. Հրեշտակապետ և ի Ս. Փրկիչ, վերակացութեամբ Տեսուչ վարդապետաց: Տեղն է, կարծեմ, յարակցօրէն յիշել հոս նկատելի պայծառացումը մեր եկեղեցական բեմին, ուր, ինչպէս սրբազան եպիսկոպոսունք, նոյնպէս մեր վարդապետներուն ամենամեծ մասը իրենց հուսատէքին և գիտութեան նպաստը բերին հոգեւոր շինութեան գործին, այժմէն մատնանիչ ընելով իրենց մէջ ապագայ ընտիր քարոզիչներ: Ձեռն կրնար սնդիշտակ թողուլ նաև ընդհանուր և զմայլական գոհունակութիւնը զոր ամէն ժամանակի՝ մասնաւորապէս Ս. Զատիկի ուխտաւորը խոստովանեցան քանիցս, ինքզինքնին զգալով կրօնական և հոգեւոր քաղցրութեամբ խնկուած միջոցորտի մը մէջ, և սրտալիբ մխրթարութեամբ մեկնելով սակէ: Ճանկալի է անշուշտ որ հանրային զգացման տուած այդ բարեխիղճ մնայ ընդմիշտ ճշմարիտ:

Վանական միւս պաշտօնակատարութիւնք ևս, Տեսութիւնք ելեմտից, կալուածոց, Տպարանի, Մատենադարանաց, Խմբագրութիւն Պաշտօնաթերթի, Լուսագ Քարոզմանի պաշտօն, Արկղակալութիւն, Մատակարարութիւն, Դիւան, Հիւրընկալութիւն, Զգեստուղինաց հսկողութիւն և այլն, ամէնքն ալ կատարուեցան քանկանոն կարգաւորութեամբ, զիրենք պիտաւորող պաշտօնակալաց և պաշտօնէից անդուլ ջանադրութեամբ: Մեր ելեմտից Տոմարները խօսուին հայեիներն են մեր հաշուական գործառնութեանց. մեր կալուածոցն ու Շինուածոցը մեր նիւթական ապահովութեան ամենէն գործօն սարուածքն են՝ միշտ ի յառաջդիմութեան, մեր մատենադարաններն ու տպարանը, առաջինը՝ մը նայուն գրամագլուխը, և երկրորդը՝ չահագործարանը մեր մտաւորական կեանքին, կը մնան, առաջինները թերեւս քիչ մը յամր բայց ապահով ընթացքի մէջ գէպի կանոնաւորութիւն, վերջինը՝ միշտ ճոնչուն՝ ձմեռնի և եկեղեցական և եկեղեցագիտական և բանասիրական հրատարակութիւններով: Յիշենք այս առթիւ թէ հոգւելոյս Դուրեան Ս. Պատրիարքի ամբողջական գործերու շարքը գրեթէ վերջացած լինելով, ձեռնարկած ենք արդէն՝ իրրեւ Վուրեան Մատենադարանի այս շարքին շարունակութիւնը՝ ուրիշ նոր շարքի մը, որուն մէջ տեղ ունին Տ. Գրաբեկին Արքեպս. Յովսէփեանի, Տ. Մեսրոպ Արքեպս. Մագիստրոսի, հանգուցեալ Տ. Գիւտ եպիսկոպոսի եւ այլոց գործերը:

Ամենէն կարեւորներն են անշուշտ անոնք զորս թողուցինք ամենէն վերջը. մեր դպրոցները. Ս. Աթոռոյ Ընծայարանն ու Ժառանգաւորաց վարժարանը, և Սրբոց Քարոզմանչաց Ժողովրդական վարժարանը, ինչպէս նաև մեր թեմերէն Յուպէի, Հայֆայի, Ամմանի, Լուէֆայի և Աթլիտի նախակրթարանները: Գոհ ենք այս ամէնուն արդիւնքներէն, մասնաւորապէս անշուշտ առաջին երկուքին, որոնց տեսուչները անդուլ առքնութեամբ և ուսուցիչները մեղուալան աշխատութեամբ նուիրուած են իրենց գործին: Բայց այս ամէնուն մասին ընդարձակօրէն պիտի խօսուի Տնօրէն Ժողովոյ տեղեկագրին մէջ. ըսեմ հոս միայն թէ Ժառանգաւորաց կրթարանը, որ սերմնարանն է մեր յոսիսն, կը թուի բաշխել լուրջ դժուարութեան մը: Տասնէկնիզ տարիներէ ի վեր, ցարդ, կարելի եղած է աշակերտութեան թեկնածուներ հոգալ որբանոցներէ և Սիրիոյ, Հիւրեանի և Եգիպտոսի և փոքր չափով մը ևս՝ Յունաստանի նախակրթարաններէ. այժմ, որոշ է սակայն թէ պիտի չկարենանք ունենալ նախկին գիւրութիւնները. հոգեւոր աշակերտութեան փափաքի նուագով մը՝ թէ սփիւռքի մեր դպրոցներուն մէջ յառաջ եկած նոր ոգի մը, զիրին չէ ճշգիւլ թէ այս երկու ազգակներէն ո՞րն է որ կը պահեսցնէ յայսպէս ընծայացունելութիւն: Թէև այս տարի ևս, որովմամբ Տնօրէն Ժողովոյ, մեր հոգեւորական ուսուցիչներէն մին ի մօտոյ կը մեկնի ի խնդիր Ժառանգաւորացունելու, բայց կը կարծեմ թէ, վերջ ի վերջոյ, Ընդհանուր Ժողովը պիտի պարտաւորուի զբաղիլ այս հարցով ևս:

Անցնելով մեր պիւտճէի և պարտքի խնդրոյն, որուն համար վստահ եմ թէ ամբողջ ազգն ակնկալուոյց է մեզի, ուրախ եմ յայտնելու ի լուր ամէնուն, թէ հաւասարակշիռ վիճակի մէջ է մեր այս տարւած անտարբիւնը ևս. քաց չուրի այս տարի ևս մեր պիւտճեն, ու ոչ միայն չենք ըրած նոր պարտք, այլ նաև մեր 100,000 ռուբլոյ պարտքը՝ այս

տառապանացած է ազգին խղճմտանքը՝ այդ կարգի վրդովմունքներով, որոնց հետեւանքը եղած է ամենէն աւելի իր իսկ ֆեաքը, Ամենուս ջանքը պէտք է լինի թոյլ չտալ որ երկպառակութեան դեւ թուխտ նստի այս նոր կարգին մէջ ևս: Անոնք որ ո՛ր է և է կերպով կը ձգտին խռովել խաղաղութիւնը, թշնամի պէտք է նկատուին Աստուծոյ և ազգին այս Տան, և իշխանութիւնը՝ որ յանուն Աստուծոյ և ազգին կը վարէ այս Հաստատութիւնը, պէտք է անվարան ի գործ դնէ անոնց հանդէպ կարեւորը:

Երկու կէտ ևս, համառօտիւ, և կը վերջաւորի իմ խօսքը: Նախորդ տարիներու իմ ճառերուս մէջ, քանիցս անգրագարձած եմ մեր միաբաններու սփիւռքի մէջ հոգւական պաշտօնի կամ առաքելութեան հարկին և հարցին վրայ, բան մը, որուն արդէն ժամանակի ընթացքին գոհացում տուած ենք մեր բաւականութեան սահմանին մէջ. քանի որ, բացի մեր վիճակին մէջ եղած երեքէն, չորս հոգեւորականներ ևս ունինք ցարդ արտասահմանի ծառայութեան մէջ: Անշուշտ երեքը չենք կոնար մերժել ժողովրդական ծառայութեան սկզբունքը. բայց հարկ է միանգամ ընդ միշտ ընդունել թէ Ս. Աթոռոյս կրօնական, վանական և կրթական պէտքերուն գոհացում ստանալնէն վերջը միայն կարելի է նկատի առնել այդ մտօք կատարուած արտաքին խնդրանքները: Այս Հաստատութեան գոյութեան և լինելութեան պատճառն ու պայմանն ըլլաով ամէն բանէ առաջ Ս. Տեղեաց մէջ ազգային իրաւանց պահպանութեան պարտքը:

Վերջին կէտ մը. ըստ մեր կանոնադրի, Ս. Աթոռոյ եպիսկոպոսաց թիւը պէտք է լինի, բացի պատրիարքէն, հինգ:

Յայտնի է թէ որքան նուազած է այժմ այդ թիւը, և ո՛րչափ կարեւոր՝ անոր լրումը, մեր եկեղեցական կեանքին պայծառութեան, պատրիարքարանի դիրքին և մեր աւանդական կարգաց պահպանութեան տեսակէտով: Այդ ատիճանին վրայ գտնուողներս կրնանք այլ ևս անգործ զգացմամբ ըսել. «Ձեզ պարտ է աճել և մեզ մեղմանալ»: Տնօրէն ժողովոյ ուղադրութեան կը յանձնեմ այս հարցին նկատառման համար անհրաժեշտին գործադրութիւնը:

Յիշեցի պաշտօնակալներն ու պաշտօնեաները. չեմ կրնար չյիշել ժողովները. աւսոնց մէջ, բարձրագոյնը, Ընդհանուր Ժողովը, որ գումարուեցաւ և աշխատեցաւ միշտ կանոնադրութեամբ. Տնօրէն ժողովը մանաւանդ՝ եռանդուն գործունէութեամբ կատարեց Ս. Աթոռոյ վարչութեան բուն գործը ատենապետութեամբ Տ. Ռեքոպ Սրբազանի, նոյնպէս և մասնաւորապէս Շինուածոց Յանձնաժողովը և Ուսումը. խորհուրդը, որ նոյն ատեն ստանձնած է Գրական Մրցանակի հոգը, ամէնքն ալ խղճի մտօք կատարեցին իրենց պարտականութիւնները: Շնորհակալութիւն և գոհունակութիւն ձեզ և նոցա, ամէնքիդ:

Աստուած, որ մեր նախնաց տուած է ոյժ հիմնելու և զարգացնելու Ս. Աթոռոյս Հաստատութիւնը, շնորհէ ամէնուս կարողութիւն՝ ի շինութեան պահելու զայն. օրհնութիւն այս նուիրական Հաստատութեան համար արդիւնաւոր հանդիսացած և հանդիսացող պատրիարքաց, միաբանից, աշխատաւորաց, ուխտաւորաց, բարերարաց, բարեկամաց և համօրէն հայ ժողովրդեան՝ հանգուցեցոց յիշատակին և ապրողներուն կենաց. ամէն:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՀՈԳԻՈՎ ԿԵԱՆՔԸ

Ձենք ըսեր Հոգեւոր կեանքը, զի կը բերուինք տարբերութիւն մը մասնանշելու այս մէկին և այդ միւսին միջև:

Խորքով, անտարակոյս, նոյնն են արդարեւ երկուքն ալ. Հոգեւոր կեանքը և Հոգեւով կեանքը. վասնզի, մինչ առաջինը, էապէս, կրօնական դիտակցութենէն լուսաւորուած հոգիին այն վիճակն է՝ որուն մէջ միտք, սիրտ և կամք, սերտիւ ներդաշնակուած իրարու հետ, այլ ևս յառաջ բերած են ներքին խաղաղութեան այնպիսի դրութիւն մը, ուր մարդս, կերպով մը կամ չափով մը, ինքզինքը տիրացած կը զգայ այլ ևս իր կեանքի նպատակին, երկրորդը՝ դարձեալ կրօնքի կրակէն շունչ ու շարժում ստացած ներքին եռուզեռի այն վիճակն է, ուր Հաւատքը, Յոյսն ու Սէշը, այդ երեք աստուածային զօրութիւնները կամ առաքինութիւնները, անդադրում հրայրքի մը մէջ կը պահեն մարդը, իր էութեան անշուաղոյն մասին մէջ:

Առաջինը, այսպէս, սխալած չենք լինիր թերևս՝ եթէ ըսենք թէ՛ հանդարտած և կեանքի վերածուած բարեպաշտութիւնն է նոյն իսկ, այդ բառին ամենէն լայն և մաքուր առումովը անշուշտ. իսկ երկրորդը՝ տեսական ազդումներէ բռնկած այն խանդավառութիւնը, որ իր մէջ ստեղծագործ ոյժերու յայտնութեամբ կը բնորոշուի: Ուրիշ պատկերով մը, առաջինը՝ ա՛յլ իր կաղապարին մէջ հանգչած ձևակերպուած զեղեցկութիւնն է, իր զիծերուն մէջ թէև միշտ կենդանի և խօսուն. իսկ երկրորդը՝ այդ զեղեցկութիւնը երկնող և զոյաւորող հրահալքն ինքնին:

Երկուքը, էութեամբ և բնութեամբ նոյն, լինելութեամբ և իրր արդիւնք միայն կը տարորոշուին իրարմէ: Իրարմով կը բացատրուին անոնք. վասնզի զիրար կը լրացնեն: «Հոգևոր կեանք»ը պիտի մնար ընդ միշտ անբարենի՛ք եթէ չհասկցուէր իբրև արդիւնք հոգեւով կեանք»ին. իսկ այս վերջինը ոչ մէկ կերպով պիտի արդարացնէր իր գոյութեան իրաւունքն իսկ՝ եթէ չկարենար ծնունդ տալ միւսին:

Քրիստոնէական բուն կեանքը, ըսել կ'ուզենք fructusomnitակամ սրբութիւնը՝ որ աշխարհի վրայ ամենէն կատարեալ արտայայտութիւնն է հոգեւոր կեանքին, պիտի չ'իրականանար բնաւ, եթէ իրմէ առաջ և իրե՛ն համար նոյն իսկ իրականութիւն գտած չ'ըլլար արդէն հոգեւով կեանքը: Վերջապէս, աւելի ճշդելով այս մասին մեր մտածումը, հոգևոր կեանքը՝ շնորհաց ազդեցութեամբ և անոնիւ դաստիարակութեան միջոցաւ մարդկային հոգիներու կրթութեան և զանոնք դէպի կատարելութիւն ուղղելու գործն է, որ հանրական ձև ալ կ'առ-

նէ՝ ընտանիքներու, ընկերութիւններու, ժողովուրդներու եւ սերունդներու կեանքին մէջ եւ իրականանալով, մինչ հոգւով կեանքը՝ որ զԱստուած մեր մէջ, նոյն իսկ ժամանակաւորապէս, այսինքն մեր գոյութեան ամենէն բախտորոշ վայրկեաններուն, ապրեցնելու կարելիութիւնն է, ընդհանրապէս անհատներու եւ որոշ խմբումներու մէջ է որ երկան կուգայ:

Ասոր անշուշտ, այդ հոգւով կեանքին է անտարակոյս որ կ'աշխարհէ Առաքելը, երբ կ'ըսէ. «Հոգւով եռացէք». ու այդ հոգին՝ որ պէտք է արծարծէ մերինը եւ փայլատակէ անոր մէջ, Աստուծոյ Հոգին է միայն. ճշմարմարաութեան, արդարութեան եւ սրբութեան անաղարտ եւ կենդանի գաղափարականը, առանց որուն՝ անկարելի է որ մարդս իր մէջ՝ զգայ մեծ Սկզբունքի մը յղացքն ու երկունքը. առանց որուն՝ անհնար է որ կարող ըլլանք նոյն իսկ մտածել բարի եւ յաւերժական արդիւնքներով բեղուն մեծագործութեանց վրայ: Ամէն յառաջդիմութեանց սկիզբը, ու վերեւը ամէն նշանացիցի՝ որ մարդկային կեանքի պատմութեան այս կամ այն մեծ թուականները կը մատնանշէ, այդ հոգիով՝ Աստուծոյ Հոգւովը եռացող կեանքի մը տեսիլքը կը լուսաւորուի անպատճառ:

Գրիստոնէութենէն առաջ եւ արտաքոյ նոյն իսկ, ո՛ւր որ մարդկային ճակատագիրին բարերարող շարժում մը յառաջ եկած կամ գործ մը կատարուած է, պէտք է ոչ թէ ենթադրել այլ հաւատալ մանաւանդ որ տեղի ունեցած է Հոգւոյ այդ եռացումը. հոգւով կեանքի այդ ապրումը: Բարութեան եւ իմաստութեան Օրէնքը, որ Աստուծոյ կամքն է մարդկութեան եւ տիեզերքի կեանքին մէջ, չէր կրնար թոյլ տալ որ իր Յայտնութենէն առաջ կամ դուրս ապրող ազգերն իսպառ չջանան սրտի ու մտքի մահացուցիչ խաւարի մը մէջ. այս պատճառաւ, մերթ ընդ մերթ անոնց մէջ եւ նշուլած է ճանաչման իր ճշմարտութենէն, մարդոց միջոցաւ՝ որոնք ընազդն ունեցած են հոգեկան լոյսի:

Գիտենք ամէնքս ալ թէ այդպիսի մարդերով ո՛րքան հարուստ եղաւ Իսրայէլի կրօնական կեանքը, բայց զիսնալ եւ յիշել պարտինք մանաւանդ թէ քրիստոնէական իրականութեան մէջ ո՛րքան աւելի ստուար եղած է այնպիսիներուն թիւը:

Լոկ հարեանցի անդրադարձում մը եկեղեցւոյ առաջին տարիներու, հաւածանքի երեքդարեակի ինչպէս եւ ամբողջ քսան դարերու ամենէն՝ ոգւոր շրջաններու պատմութեան վրայ՝ պիտի ցոյց տայ մեզի երկար տողանցութիւնը հոգւով կեանքը իրապէս ապրող սրտի, մտքի եւ քաջութեան մարդերուն, որոնք փառաւորեցին Աւետարանի գաղափարը: Անբաղդատելի արժանիքով գործիչներ են անոնք. Առաքեալները, Աւետարանիչները, ասոնց հետեւողները եւ անոնց աշակերտները, որոնց եռանդին ու գործունէութեան աղբիւրն ու գաղափարը չես կրնար բացատրել՝ Աստուծոյ Հոգիէն տարբեր որ եւ է ազգակի մեկնութեամբ:

Ո՛չ ուսման, ո՛չ դիրքի եւ ո՛չ նիւթական որեւէ ուրիշ պայմաններու առաւելութեամբ նշանակելի անձեր չեղան անոնք, բայց կատարեցին այնպիսի գործեր դուրս պիտի չկարենային մտածել նոյն իսկ այդ բոլոր մարդերուն մէջ՝ փայլած ամենէն երեւիլի գլուխները: Պարտուելով յաղթելու հրաշքը, որ շուարեցուց աշխարհի իմաստութիւնը եւ որուն առջեւ ի վերջոյ տաքնապի մատնուեցաւ հնու-

թեան պետական ուղին, իրենցմով է որ առաջին անգամ յայտնուեցաւ մարդկութեան մէջ:

Այդ յայտնութեան ամենէն շքեղ իրագործումն է ապահովաբար այն որ Պենտեկոստէի օրը տեղի ունեցաւ՝ Վերնատան մէջ: Անոր տեսարանը, որուն մէջ անշուշտ անառարկելի իրողութիւնն է որ կը նկարագրէ Գործք Առաքելոցի հեղինակը, եթէ նկատուի նոյն իսկ խորհրդանշան մը միայն, դարձեալ կը ներկայացնէ մեծ արժէք մը. վասնզի կը պատկերացնէ քրիստոնէական մտայնութիւնը այն ժամանակին՝ ուր զրուեցաւ այդ զիրքը, մեր թուականին առաջին դարուն:

Դեռ այդ միջոցին, երբ դեռ իր ամենէն սաղմային վիճակին մէջ էր նորածին քրիստոնէութիւնը, անոր ծառայութեան լծուած մարդիկ այդ օրերէն անոր վրայ կը տեսնեն ճշմարտ ամենայն երկիրը տարածուելու և զմինչև ի ծագս աշխարհի՝ քարոզուելու՝ այսինքն տիեզերականութեան նկարագիր մը. ինչ որ կը նշանակէ թէ, զործիչներ իրենք իրապէս մեծ գաղափարի մը, զործիքները կը տեսնեն անոնք իրենց մէջ՝ զերագոյն կամքի մը՝ որ կը վարէ զիրենք դէպի յաւերժական գործունէութեան մը ճամբաները:

Ու ասիկա ներքնապէս ապրուած ճիշդով կեանքով մը զիտակցութեան ամենէն աղաղակով վկայութիւնն է իսկապէս, սիրտերու մէջ հնչուած:

Աւելի ետքը, երբ Աւետարանի ազդեցութիւնը տարածուեցաւ զրաւանութեան և արուեստից, փրկստփայլութեան և զիտութեանց բոլոր կողմերուն վրայ, աւելի ճիշդ՝ երբ Գրիստոնէութիւնը իր ուրոյն կալուածները կազմեց մշակոյթի բոլոր բաժիններուն մէջ՝ միւսները նսեմացնելու աստիճան, այդ հոգւով կեանքը, հեռի տկարանալէ, ընդհակառակն աւելի զօրացաւ, և, զարգացումի այդ բոլոր ճիւղերուն մէջ, կարծես իւրաքանչիւրին առանձնյալատուկ պրիսմակի մը մէջէն, աւելի լուսաւոր և պայծառազեղ արտափայլելով, ճառագայթեց մարդկային կեանքի լրութեան վրայ: Ատկէց է որ քաղաքակրթութիւնը, յամր բայց ապահով գնացքով մը սկսաւ ծառայել մարդկութեան բարւոյն, ու արուեստները բարուց ազնուացման և զիտութիւնները ցաւին ամօքման կամ չարին յաղթանարու մին ուղղեցին հետզհետէ իրենց ամբողջ ճիւղը:

Այդ ուղին ծնան Օգոստինոսներ, Ոսկեբերաններ, Ագուլինացիներ, Շնորհալիներ... բոլոր մեծ Սիրտերը, բոլոր մեծ հանճարները, բոլոր մեծ զիտունները, նուիրեալները, նահատակները, մարդկութեան ճշմարիտ բարեկամներն ու բարեբարները:

Ու բոլոր ժողովուրդներուն կարգին, որոնք Աստուծոյ Սէրէն մարդկութեան ընծայուած Հոգւոյ այդ հրահրան ծորանին կրցան մատուցանել իրենց Հաւատքին բաժակը, զիտեմք թէ մերինը սուրբ յոյսերու ի՞նչ երկրլուծութեամբ մօտեցուց իրենք՝ շատ կանուխէն և միշտ, իր դարաւոր նահատակութեան ամենէն դժիւր և երկնային պահերուն միանգամայն:

Ո՞ր տայր որ աստուածային այդ Հոգւոյն շնորհաց խաղացմունքը այժմ ևս շարունակուէր և ընդ միշտ՝ իր ամբողջ զոյալթեամբ դէպի սուրբ իտէալներ միայն սեւեռուած այս ազգին ցաւատանջ կեանքին մէջ...

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՅԵՍՈՒՍԻ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ ԸՍՏ ՀԱՄԱՏԵՍԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

Ս. Գ Լ Ո Ւ Ս

ՔԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՏԱՐԱԾԸ

(Շար. Սինգ 1936, էջ 136էն)

Ինչպէս կը տեսնուի, ամէն ինչ հոգեկան է մէկ կողմին համար, և ամէն ինչ ներթափանց՝ միւսին համար, Խնչպէս ընտրութիւն ընել այսքան տարբեր դրութեանց միջև: Ծշմարտան ըսելով, իրարու հակառակ այս երկու իմացումները լի են երկու կողմերուն համար ևս անյաղթելի թուող գոռաբուծութիւններով. վասնզի, վերջապէս, եթէ պիտի չկարենանք մէկ կողմ գնել աւետարանները, որոնք գաղափարը կուտան Յիսուսի սիրտը վերայ ամպոց վերադարձի մը (Մրկ. ԺԳ. 26, 27, Մտթ. ԻԳ. 30, 31, ԻԵ. 31), հասկնալի է թէ մեկնութիւնը գոռաբուծութիւն պիտի կրէ ընդունելու որ Քրիստոս ժամանակակից սերունդին ի գէմս ըլլած ըլլայ այս ցուցմունքը (Մրկ. ԺԳ. 30, 31, Մտթ. Ժ. 23, ԻԳ. 34, 35), որ ինքը, մարդոց Փրկիչը, իր դարուն որ և է մէկ խաբայեցիին պէս այսպիսի արտառուց սխալի մը մէջ ինկած ըլլայ: — Խնչորոյն ճշմարտութիւնը մատնանշող շահեկան համագրութեան փորձ մըն է Վայֆրէյդախի հետեւեալ տեսութիւնը: Հանճարեղ, թէև յաճախ սեղմ, վերլուծումով մը այս հեղինակը կը ջանայ Յիսուսի վերագրուած խոսքերուն մէջէն դուրս բերել հրէական հաւատալիքներու մասերը, որոնք կը նշմարուին անոնց մէջ. արտաքին տարբեր՝ որոնք աշակերտներուն վերաբերման իշխանութիւնը կը ընդհատէ: Ինչպէս ըստ Յիսուսի, որ Երուսաղէմի մէջ իր վերագրութիւն եղած ըլլալ իր վերագրութիւն և աստուածայեանական վիճակի գաղափարներուն միջև. քննադատութեան կողմէ այսքան անգամներ ընդունուած այս յարակցումը անպատեհալ աշխարհի անտարանա-

կան բնագիւղներու խմբագրողները պէտք է կատարած ըլլան: Միւս կողմէ, սակայն, հարկաւոր է ենթադրել Յիսուսէ խօսք մը, որուն կրցած ըլլան կառելի, որոշ հաւանականութեամբ մը, եկեղեցիին նոյն իսկ ամենէն սրտեռանդն յոյսերը. այս տեսակէտով, Խոյսի և իր դպրոցին սրամիտ մեկնաբանութիւնը չի բացատրեր թէ սկիզբէն ինչ էր առաջին քրիստոնեաներու վիճաբանութեան ճշգրիտ ձևը: Խնչ եղաւ ուրեմն Փրկիչին յայտնութիւնը այդ ամսին՝ որ այնքան ուժգնապէս ցնցելով միտքերը, անվիճելի աւետարանական դրոշմով մը տըպաւորեց այդ ժամանակի Հրեաներուն և քրիստոնեաներուն հասարակաց եղած հաւատալիքները: Վայֆրէյդախ այդ վաւերական մարգարէութիւնը կը գտնէ Տէրոյն այն խօսքերուն մէջ, որոնք իր յարութեան կը վերաբերին: Յիսուս նախատեսած և ծանուցած է իր յաղթութիւնը գերեզմանին վրայ: Միայն թէ զինքը չըլլապատողները, այդ խօսքերուն իմաստն ըմբռնելու համար լաւ պատրաստուած չըլլալով, զայն մասամբ հասկցան յաղթական վերագրութիւնը նշանակութեամբ՝ այդ ատենի հրէական դաւադարներուն հաղեցութեան տակ: Տէրոյն վերելեալու ետքը նոյն իսկ, անոնք չըխորհեցան թէ անոր բոլոր փառաւոր խոստումները կատարուած են. գալուստին մատուցու ըլլալու պարագան էր որ ամենէն աւելի անոնց միտքը մնաց. բայց խեղդեցիներին այս փառաւոր գալուստը՝ լայնօրէն շահագործելով հրէական յայտնութիւնը, որմէ քրիստոնեական հնազոյն աւանդութիւնը պատկերներու և գոյնիւրու իր անբաղդատելի հարստութիւնը փոխ առաւ: Այսպէս, Փրկիչին յարութեան և վերջին դատաստանի գաղափարներուն շուրջ, պիտի կազմուած լինին երկու զուգահեռական հոսանքներ, որոնք կ'անցնէին աւետարանական ուսուցումին մէջէն, բայց որոնք, ըստ այդ ենթադրութեան, իրենց ծագումը կը պարտին մի միակ նախնական զոյգի մը կանխաւացութիւններուն, որոնք նոյն են իրարու հետ, թէև թերեւ հանգամանքներու և պէտքերու համեմատ տարբեր ձևեր զգեցած:

Ինչ շահեկանութիւն ալ, սակայն, ներկայացնեն այս խորհրդածութիւնները, զբաւուար է անոնց մէջ տեսնել խնդրոյն ճշմա-

բիտ լուծուած էրնայ ըլլալ, ապահովաբար, որ չփոխութիւններ յառաջ եկած ըլլան, մէջէ աւելի կէտերու վրայ, աշակերտներու միտքերուն մէջ, և Քրիստոսի թերի ըմբռնուած մէկ խօսքը զանոնք հաստատած ըլլալ, ինչպէս ըսել կ'ուզուի, Տէրոյն օտարութիւն զայստեան իրենք հաւատալիքին մէջ: Բայց իրաւացի է միթէ ասոր համար ըսել թէ Յիսուս բոլորովին իր յարութեան մասին միայն խօսած է և աւելի հեռաւոր դէպքեր անձանօթ մնացած են իր մտածումին: Հակառակ վայելնպաստի հաստատութիւնը, չենք հասկնար քնաւ թէ այն ատեն ինչո՞ւ առաջին քրիստոնեաները երկու շատ որոշ հասանքներու պիտի բաժնած ըլլան շրջանը (cycle) այն ուսուցումներուն՝ զորն գիտունը իր ծագումին մէջ նոյնատարր կը գտնէ: Բաց աստի, կարելի է վիճել նկատել Յիսուսի կողմէ հրէական կեանքի աւերածին և վերջին դատաստանին նախատեսուած ըլլալը: Պարզ է թէ ինչ վիշտով կը հաստատէ անկիւս իր ժողովուրդին անհաւատութիւնը, տխուր նախընթացը գալիք պէտքերն (Մտթ. ԻԱ. 42-44, ԻԳ. 37-38): Ուստի և քննադատներէն մեծագոյն մասը կ'ընդունին որ Մատթէոսի ԻԲ. 4-28ը կը վերաբերի աստուածպետական քաղաքին կործանումին: Դաւով վերջին դատաստանին, ինչպէս չընդունիլ թէ անոր ակնարկուած է արգարե փրկչին ամենամօլանքական խօսքերուն մէջ (Մտթ. ԺԳ. 39-43, 49, 50): Արդ, քանի որ Յիսուս այս երկու պատահարները կանխատեսած է, կըրնայ նաև զանոնք իրարու հետ յարաբերութեան մէջ դրած ըլլալ, թէ և ոչ այնքան ճշգրիտ կերպով անշուշտ որքան կ'երեւի մեր առաջին աւետարաններու պատմութեան մէջ. միայն, եթէ պէտք է ընդունիլ խառնաբառում մը այն եղանակին մէջ որով աւետարանական բնագիւղները յառաջ կը բերեն այդ ուսուցումը, մինչև ո՞ր կը տարածուի խանգարել տարրերուն ազդեցութիւնը. ո՞ր պէտք է դնել սահմանը: Այս խնդրոյն ուսումնասիրութիւնը երկու հարցերու առջև կը դնէ զմեզ:

1. Եթէ Յիսուս հաւատացած է թէ աշխարհ յանկարծական իրարանցումի մը պիտի ենթարկուի վերջին օրը, իբրեւ մերձաւոր բան մը մտաբերած է այդ աղէտքը: Շատ խօսքեր կը թուին ցուցնել թէ արդա-

րեւ այդ է եղած իր հաւոգումը: Իր աշակերտներուն չէ՞ ըսած ան թէ ճշ սպանութիւնք զքաղաքս Խորաշէլի, մինչև եկեսցէ Որդի Մարդոյ (Մտթ. Ժ. 23), և երկու առաջին աւետարաններուն վախճանարանական ճառերը զրեթէ նոյն զաղափարը չեն արտայայտեր: Մատթէոսին, զոր օրինակ, որ ներուսաղէմի աւերածին (ԻԲ. 3-28) և աշխարհի վախճանին (29-44) վերջին դատաստանին գլխաւոր դործերը կը տեսնէ, զանոնք կը միացնէ իրարու հետ սա բանաձեւով. «Եւ ազգապահի յետ նեղութեան աւուրցն այնոցիկս, որպէս թէ այդ աղետաւոր երկու մեծ դէպքերը անընդմիջօրէն յաջորդէին իրարու. ու այդ մասին բնաւ տարակոյսի տեղ՝ չթողելու համար, յերկնց զօրութեանց անհաղումը և Որդւոյ Մարդոյ ամպշուտ վրայ զալուստը նկարագրելէ վերջ՝ քննադիրը կ'աւելցնէ. «Ո՛վ անցցէ՛ ազգս այս մինչև այս ամենայն եղիցի» (ԻԲ. 34): Ուրեմն, եթէ այս խօսքերուն մէջ պէտք պիտի ըլլար տեսնել Տէրոյն յոյսերուն ճշմարիտ արտայայտութիւնը, ստիպուած պիտի չըլլայինք միթէ ընդունելու թէ Քրիստոսի կանխատեսածը չէ երբեք երկայն շաբաթը՝ այն դարերուն՝ որոնք պիտի սանէին իր մահուան և ներկայ տիեզերքի քայքայումին մէջ:

(Շարունակելի)

Ժ. Գ.

ԾԱՌԱՅԱՆԵՐՈՒՄԻ ԾԱՌԱՅՈՒՄԸ

Մարդս պիտի չի բողոք իր դիրքը, անանց հրաւանմանստիկ արտօնութեանը: Մարդուն դիրքը կեանքն է:

*

Ձկայ բան մը գոր մարդիկ փափաքին պահել աւելի, և գոր գործածեն նուազ ֆան իրենց կեանքն իսկ:

*

Մահը մեկ անգամ կը պատահի, թեւ կեանքի անհեռ մեկ վայրկեանին ինքզինքը կը գցուցնէ: Աւելի ժամանելի և երկնային անկեց ֆան թի կրել զայն:

*

Գործերու ո՛չ շատ և ո՛չ քիչ ըլլալն է որ մարդոց կեանքը անհաւանգիս կամ հազգիս կ'ընէ, այդ զանոնք զարդեցնող բաներուն աւելի կամ նուազ անպարկեշտութիւնը:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻ ՌԻՍՈՒՄԸ

Գրութեանն ներքն է Ս. Գրոց ուսուսմը, երբ ձեզիք ըստի թէ ամէն գործի կատարման մէջ կայ ուղիղ և սխալ կերպ մը, իսկոյն պիտի ըսէք թէ այս խօսքը նորութիւն մը չի պարունակիր իր մէջ, նամանաւանդ Ս. Իրոց ուսման մարզին մէջ, կ'ենթադրուի թէ՛ այսպիսի մեծ նպատակի մը համար, լաւագոյն մեթոտն ու միջոցն է որ փնտռուի եւ ի գործ դրուի. բայց չենք չափազանցներ երբ ըսենք թէ, Աստուածաշունչի ընթերցողաց մեծագոյն մասը նուազ ուշադրել է այս կէտին, քան ուրիշ որ եւ լուրջ հետազոտութեան:

Անմիջապէս պէտք է նկատի առնենք թէ Ժրն է հիմնական այն եղանակը, որուն հետապնդումը անհրաժեշտ է, եթէ երբեք կ'ուզենք Ս. Գրքի ուղիղ կիրառութիւնը բարւոք կերպով կատարել և ըստ այնմ վայելիլ անոր օգուտը: Իմ նպատակն է առաջարկել այս հիմնական եղանակներէ մի քանիս: Սոյն յօդուածով, մեր նպատակը Ս. Գրոց ուսումը չէ, այլ ցոյց տալ քանի մը կերպեր որոնցմով կրնանք զայն ուսանիլ մեր պարագայ ժամերուն:

Գալ համազում եմ որ, հորիւրաւորներ, եւ հաւանորար հազարաւորներ, կերպարներու վարժարաններ կը յաճախեն, մանաւանդ երիտասարդներ եւ մանկամարդ կիներ, և հոն կ'ընդունին աստուածային օրհնութիւն: Սակայն այդ մարդիկ և կանայք իրենց տունները կը վերադառնան հաւատքնուն մէկ մասը հիմէն խախտած, զի չուէին լաւագոյն տեղեկութիւնը Ս. Գրոց ուսման կերպի մասին: Եթէ այս գրութեամբ կարողանամ այսպիսիներուն իմովսանի գոյցն ծառայութիւն մը մատուցանել, խորունկ գեղուհաւորութիւն մը պիտի զգամ սրտիս մէջ:

Քննադատական կարողութիւնը.

1. Նախ ըսեմ որ Աստուածաշունչը ուսանելու եւ ֆինալսմորեն (critically): Այս խօսքս կրնայ պատճառ դառնալ որ մասնք ահագանգը հնչեցնեն ու կարգ մը ծանաղ խորհող մարդիկ առարկին. «ԱՍ. Գիրքը արդէն չափազանց քննադատներ ունի», և կամ «ԱՍ. Գիրքը մեր քննադատն է և ոչ թէ մենք» իրենք:

Բայց պահիկ մը կանգ առնենք այս բառին վրայ և խորհինք թէ՛ ինչ կը նշանակէ ուսանիլ քննականօրէն: Այս բառը յունարէնի մէջ կը նշանակէ «գաղտնի», «փորձել», «խախիլ գնել», «որոշում կայացնել»: Ուրեմն քննական ուսում կը նշանակէ ու եւ բան մը չափանիշով մը դատելու արուեստը և կամ գործը, և քննադատը այն է որ այս կերպով կը գտնէ, կ'որոշէ, կը գտնադառնէ:

Աստուած ամէն մէկուս պարզեւմ է տաղանդներ, որոնցմէ մին ալ քննադատելու տաղանդն է: Եթէ ներկայիս ձեզմէ ու եւ մէկը կը խորհի որ այսպիսի ոճի մը գործածութիւնը անպատշաճ է, ան իր այս խորհուրդովը, կը գործածէ իր գաղտնի կարողութիւնը, և ասով է որ ես կ'արգարացնեմ ինչզինքս: Առանց քննադատութեան՝ բարոյագիտութիւնն ալ չի կրնար պաշտպանիլ իր գոյութիւնը: Նախնական դարեւի սկսեալ մինչեւ հիմա, ամէն օր, ամէն խնդրոյ և անձի շուրջ, կը կողմնէ կարծիք մը, ի միտ առնելով անոնց տարբեր յատկութիւնները, և մենք զմիշտ յարեմքութեան մէջ գնիլով մեր գտած ներթերուն հետ: Տէրն մեր կը հրամայէ գործածել մեր այս կարողութիւնը, երբ կ'ըսէ.

«Երևոյթ է մի գաղտնի, այլ արդար գաղտնաւորն ըլլէք»: Հաւ արտառոց պիտի ըլլար՝ եթէ Ս. Գրոց ուսման պարագային միզմէ պահանջուէր մեր այս կարողութիւնը, տաղանդը մէկդի ընել, արդիւնեւ անկա ուրիշ խնդրոյ մը առթիւ գործածութեան մէջ է:

Իրողութիւնը այն է որ մենք չենք կարող անգործութեան գաղտնաբերել մեր այս կարողութիւնը, երբ խնդրոյ առարկան է Ս. Գրոց ուսումը: Ամէն ատեն, առաւել կամ նուազ իմացականութեամբ կ'որոշենք, կը գնադառնենք, կը գնահատենք և կը դատենք: Եթէ այսպէս չըլլար, մեր ընթերցումն օգուտ մը չպիտի քաղէինք: Հսկիւրս լուսաբանեմ երկու ուղղութեամբ. —

Աստուածային յայեւորութիւն.

Աստուածային յայեւորութիւնը ի յայտ կուգայ շատ մը գրական կերպերով. եւ պէտք է գնադառնել ու գնահատել այս կերպերը, եթէ յայտնութիւնը ճշգրիտ ըսելու կ'ուզուի: Պարտինք գիտնալ թէ

մեր կարգացածը հազնեղութիւն է (rhapsody) եթէ ոչ բարձր բանաստեղծութիւն մը՝ որպիսին է Եսայի մարգարէինը: Կամ պատմութիւն մըն է շատ մեկին, ինչպէս Գիրք Թագաւորացի թէ՛ հեռուորութիւն մը, մեծաւ մասամբ յուզիչ՝ որպիսին է Երկրորդ Օրինացը, եթէ ոչ իմաստութիւն, ինչպէս կը գտնենք շատ բացայայտօրէն, Ժողովողի գրքին մէջ: Միայն քննական կարողութեան վարժութեամբն է որ այս տարբեր ոճերը կրնանք իրարմէ զանազանել, նամանաւանդ մեր Աստուածաշունչի այս գլուխ-համար դրուութեան մէջ: Այս գատողութեան պակասն է որ Սը. Գիրքը կը մեկնաբանուին անհամար սխալ մեկնութիւններով: Յայտնութիւնն Յովհաննու կը կարգացաւ իր պատմական գիրք, եւ ծխականը՝ իր վարդապետութիւն: Դասախօս Րիչըրտ Մուլթըն, Ս. Գրոց տառագրի ուսման մասին գրելով, կ'արտայայտուի հետեւեալ տողերով: —

«Ընթերցող մը Ս. Գրոց մէջ գլուխը կը կարդայ իր պաշտամունք կամ ազօթք, ձգնելով իր ընթերցումէն աստուածային պատգամ մը տոնուլ իր հոգոյն համար: Ան երբեք նկատի չ'առնէր թէ՛ Յորայ գրքէն ընտրուած իր ընթերցումը այսպէս կը սկսի. «Ապա Բաղդատ Սուքեցին պատասխանեց եւ ըսաւ», եւ նոյն գրքին վերջին գլխուն մէջ Աստուած այնպէս կը ներկայացուի որ՝ իրը թէ ըսած ըլլայ թէ այս Բաղդատը եւ իր միւս բարեկամները Յորին ըսած ըլլան ինչ որ ճշմարիտ չէ: Այսպէս բարեպաշտ ազօթողը, իբր՝ աստուածային պատգամ կ'ընդունի այնպիսի մէկու մը խօսքը զոր Աստուած ինքը կը հերքէ ազգու կերպով:

Այս օրինակը ցոյց կուտայ որ ընթերցողը մտրած է հակասութեան մը մէջ. աննկատ թողած ըլլալուն համար գրքին Թատրերգական ընդթիւ: Հոն ինչպէս մարգրի խնդրոյ մը շուրջ կը վիճարանին, իւրաքանչիւրը կ'արտայայտէ տարբեր տեսակէտ մը, եւ մեզի համար խնդիրը կը կայանայ օրոշելուն մէջ թէ՛ այս տեսակէտներէն ո՞ր մէկը ճիշդ է: Յամենք գէշա, գիտենք թէ՛ անոնցմէ երեքը սխալ էին, եւ մեր անկէ քաղելիք օգուտը կ'որոշուի այս իրողութեամբ:

Ուրեմն պէտք է մեր մտքին մէջ

բացորոշ ըլլայ որ Ս. Գիրքը ուսանելու ենք քննական ոգով: Տօքթ. Էտընի այս ուղղութեամբ աւելի լաւ կ'արտայայտուի, երբ կ'ըսէ. «Ս. Գրոց մէջ գիրքը ուսումնասիրելու խնդրոյն գալով, նախ եւ առաջ, հարցասիրելու ենք անոր ընդհանուր ընդթիւ: Բանաստեղծութիւն է, երեւակայական գրութիւն թէ փաստորկութիւն, Պատմական է, մարգարէական թէ՛ վարդապետական: Լուրջ պատմութեամբ մըն է թէ խանդավառող Թատրերգութիւն մը եւ կամ անձնական նամակ մը: Օրինաց գիրք մըն է թէ՛ հին ասացումոց հաւաքածոյ, կամ քնարերգութեանց հատոր մըն:»

Ո՞ր մէկն է: Նախկա այս կարեւոր հարց մըն է: Գրականութեան այս բազմապիսի ձեւերը որքան տարբեր են իրարմէ: Այսուամենայնիւ Աստուածաշունչի երկու կողքերուն մէջ ասոնցմէ ամէնն ալ կը գտնենք, եւ յաճախ այն գրքին մէջ նոյն իսկ զոր առհասարակ մէկ գիրք կը կարծենք, եւ շատ իրաւամբ:

Այս անհունօրէն տարամէտ դասագրքի գրութիւններէն հատուած մը գտնել եւ անոր ճշգրիտ իմաստը հաստատել անկարելի է մինչեւ որ նկատի չ'առնուի մասնաւոր ընդթիւ այն ամբողջ գրքին որմէ սոյն հատուածը քաղուած է: Զոր օրինակ, բաւարանի եւ քերականութեան կանոնները առնել եւ զանոնք Սողոմոնաց գրքին վառ փոխաբերութեանց կրարկել՝ այնպէս ինչպէս պիտի ընէինք Թագաւորաց գրքին, պիտի նշանակէր մեր անուշադիր գիւտին հակասութեանց մէջ կորսուիլ:

2. Ս. Գիրքը ուսանելու ենք համալսարանային ինտեքստ (contextual study): Շատ լաւ ըսուած է. «Երաբան մը՝ որ գլուխէն կամ հատուածէն անջատաբար կ'ընտրուի, նպատակի ծառայեցնելիք գործիք մըն է եւ ոչ թէ՛ բնաբան: Բնաբան մը իր նախորդ եւ յաջորդ մասէն անջատաբար առնելու մեր սովորութիւնը ալ աւելի կը շեշտուի մեր Ս. Գրոց գլուխ-համար տըրոհութեամբ: Այս գլուխի բաժանումները պատմութեան օւնին, Գրական շարայարութիւնը բնկանելով, առանձին համար մը իբր փաստ գործածելու սովորութիւնը կը թողու այն սպաւորութիւնը

թէ՛ Աստուածաշունչը կրօնական սահմանումներու հաւաքածոյ մըն է։ Արդարեւ համարները չափազանց երկար առտն բընարան ընտրուած են մեր փափաքած տեսութիւնը պաշտպանելու համար, առանց նախորդ և յաջորդ մասին հետ համարին ունեցեալ յարաբերութիւնը նկատի առնելու։ Ահա այս պատճառաւ, արեւու տակ չկայ հերիտիկոսութիւն մը, որ Ս. Գիրքը օգնութեան չկանչէ իր վարդապետութիւնը պաշտպանելու համար, անշտաւ համարի մը սխալ մեկնումով և կամ ալ թիւր կիրառութեամբ։ Ահա ձեզի քանի մը օրինակներ։ —

Այն քարոզիչները որ կ'ուզեն հոգեւոր արթնութիւն առաջ բերել, մեղաւորները դարձի հրաւիրած են «զեհենոյի սոսկալի նկարագրականովը» և այս նպատակաւ, բնարան ընտրած են Եսայի մարգարէի զուտ լի՛ք. համար 14ը որ կը խօսի «հոգւոյն յաւիտեանական բոցերու մէջ բնակութեան» վրայ։ Այս համարը կրնայ այս իմաստով գործածուիլ, միայն եւ միայն, բնագրի ամբողջութեան իմաստը կամովին անտես առնելով։ Մարգարէն կը հարցնէ.

«Մեզմէ ո՞վ պիտի բնակի ոչնչացնող կրակին մէջ։ Մեզմէ ո՞վ պիտի բընակի յաւիտեանական բոցերու մէջ» և անմիջապէս իր իսկ հարցման պատասխանելով կ'ըսէ.

«Արդարութեամբ քաղը և ճշմարտութիւն խօսողը, անիրաւութեան շահը մերժողը և կաշառք առնելէ ձեռքերը թօթուողը, արուեստհոգութեան մասին չլսելու համար իր ականջները գոցողը։ Անկիս բարձրը պիտի բնակի, անոր բերդը ամուր զէմբու զրայ պիտի ըլլայ։ Անոր հաց պիտի տրուի և անոր ջուրը անպակաս պիտի ըլլայ»։

Ասկէ ականբիւ է թէ՛ որքա՞ն սխալ է այսպիսի հատուած մը առնել, և զանիկացոյց տալ իբր փառս այն իրողութեան, թէ միեւնոյ ամբարիշտը պիտի բնակի յաւիտեանական բոցերու մէջ։ Առէ՛ք Եսայի Մարգարէի ուրիշ մէկ խօսքը։ Գրքին զուտ ի՛նչ. և համար Յին մէջ կը կարգանք, «Հնձանի մէջ միայն ես կ'ոխեցի և ժողովուրդներէն ինծի հետ մարդ մը չկար»։

Այս համարը բնարան ընտրելով, անհամար քարոզիչներ խօսած են Յիսուս Քրիստոսի չարչարանաց վրայ, իրեն՝ ամենէն լքուելուն վրայ և Գեթսեմանիի պարտէզին մէջ ու Գողգոթայի լեռան վրայ անցուցած տանջանքի մասին։ Հոս տեղն է ազդու կերպով յայտարարելու որ այս մասը երբեք առնչութիւն չունի այս գէպքերուն հետ։ Ահա մարգարէին ըսածը։ [Կարգա՝ Ես. զլ. ԿԳ. համար 1-6]։

Իրաւունք չունինք նախադասութիւն մը կորզել իր ամբողջութենէն և անոր վերագրել այնպիսի իմաստ մը՝ զոր պարբերութիւնը երբե՛ք տալ չ'ուզեր. ասկէ զատ այս օրինակին մէջ ճիշդ առոր հակառակն է որ ըսել կ'ուզուի։ Հոս կայ գաղապարտութիւն և ո՛չ թէ գուժ, վիշտ. և ոչ խաչ։

Դարձեալ անթիւ և անհամար անգամներ, պերճարան քարոզիչներ մէջբերած ըրած են Կողոսաց. Թղթի գլխ. Բ. համար 21ը, երբ կոչ ընել ուզեր են հակալքութեան թեան համար. «Մի՛ գպի՛ր, համը մի՛ նայիր, մի՛ մօտենար»։ Բնագրին վրայ հաւանցի ականակ մը պիտի բուէ ցոյց տալու համար թէ՛ նախ այդ խօսքերը այս նիւթին շուրջ նուազագոյն ականակ իսկ չեն ըրած, երկրորդ՝ Առաքեալը զանեք տուեր է իբր օրինակ խտականց կեանքի ըմբռնումներուն որոնց հետեւելու չենք։ Ս. Գրոց այսպիսի գործածութիւնը ժողովարութեան դատը չի կրնար պաշտպանել։

Ուրիշ օրինակ մը առնենք Գիրք Յեսուայ զլ. ԻԴ. և համար 15ը։

«Ձեզի ընտրեցէ՛ք այսօր թէ ո՞վ պիտի պաշտէք»։ Ասիկա սիրելի բնարան մըն է որով հաւատացեալներուն կոչ կ'ըլլայ ընտրութիւն մը ընելու Քրիստոսի և Մամնայի, մեղաւոր և անմեղ, քրիստոնեայ կեանքի միջև։ Բայց քննողիւր այսպիսի առումի մը համար թոյլատրելի չէ։ Յեսու կ'ըսէ [կարգա՝ Գիրք Յեսուայ, զլխ. ԻԴ. համար 14-16]։

Այսպիսի ընտրութեան մը առաջարկը Խորայնի առջև չբերուած Տիրոջ ծառայութիւնը արգէն մերժուած է և ժողովուրդին կը մնայ նախապատուութիւն տալ երկու կարգի չաստուածներէն մէկուն կամ միւսին։ Եթէ Քրիստոսի և այս աշխարհի միջև ընտրութիւն մը կատարելու բնարանին շուրջ քարոզել ուզենք, աւելի

լաւ պիտի բլլար, ասնել ճճարարա՞ն թէ Քրիստոսը ։ Բայց այս հատուածն ալ գործածելի չէ ասոնց բնագրին իմաստը եղանակաւ ։

Անէ՛ք ուրիշ համար մը, Գ. Գիրք Թագաւորաց, ԺԸ. 21, ՎՄինչև ե՞րբ երկու մարի վրայ կը կազաքս ։ Այս համարը յաճախ բնաբան ընտրուած է քրիստոնեայ որոշման մէջ վարանոտ գտնուող մարդիկը յանդիմանելու նպատակաւ ։ Բայց Իսթա- յիլացիք այնպիսի ատատամուծի մը առջև չէին գտնուեր թէ՛ պէտք էր Տիրո՞ջ ծառայէին թէ Բաաղին ։ Կաշխատէին երկուքին ալ ծառայել ։ Այդ ատենուան նորոյթը, արքունիքի կրօնքը, Բա՛աղի պաշտամունքն էր ։ Օրուան նորոյթին հետեւ շէտի հանգիւրծ, Կաշխին իրենց պապկեանական կրօնքն ալ պահել ։ Եղիա Մարգարէն կը ձաղկէ երկուքին ալ ծառայելու իրենց մտադրութիւնը ։ Ան կ'ըսէ, «կա՛մ Տիրոջը ծառայիցէ՛ք, կամ Բաաղին» ։ Բայց ոչ ճնախ մէկուան և ապա միւսին ։ Եւ կամ ալ ինչպէս Տէրն մեր Յիսուս ըսաւ. «Ձէք կրնար ծառայել Աստուծոյ և Մամոնայի» ։

Հաղարարաւ այնպիսի օրինակներ կըրնան յառաջ բերուիլ ։ Բայց այսքանն ալ բաւ է ցոյց տալու համար թէ՛ Ս. Գրքը այս կերպ գործածութիւնը օրքա՞ն բռնազօրի է և օրքա՞ն ծանր սխալներու կըրնայ առաջնորդել մեկ ։ Սը, բնագիր մը գործածելու մէջ գէթ, պէտք է ռզղամիտ ըլլանք ։

Միւս կողմէն երբ համարնագրային ուսման մը կը հետեինք, մեր մտքերը օրքա՞ն կը լուսաւորուին ։

Որովհետեւ Մատթ. ԺԶ. 28 համարը այդ զիտուն վերջին համարն է, և, ըստ մեր ընթերցման սովորութեան, հո՛ն կանգ կ'առնենք և միւս գլուխը չենք անցնիր ։ Մինչդեռ եթէ այդպէս ըրած ըլլայինք, այդ հատարին իմաստը լուսարանուած կ'ըլլար ։ Ատիկա համար մըն է որ չատերը չգործութեան կը մատնէ ։ Անկասկած Մատթ. ԺԶ. 28ի ՎՄի քանիները կը նշանակէ Գեաղորդ, Յակոբոսն ու Յովհաննէսը, և ՎՄինչև ասանկն օրդին Մարդոյ իր Թագաւորութեամբը եկածն կը նշանակէ, այլապէս իրապաւնեան պարագան օր, իրենց հաստքը քաջալերելու համար նախատեսութիւն մըն էր. նախատեսութիւն մը այն

Թագաւորութեան՝ որուն մէջի երկու խոստումները իրենց լրումը կը ստանան փառասիրեալ Քրիստոսի ներկայութեան ։

Անթիւ են այն պարբերութիւնները, մանուսնոյ Հին Ուխտին մէջ, որոնց ամբողջ իմաստն են ոյժը կը կորստի, այնպիսիներու կողմէ, որոնք ամբողջ բնագիրը նկատի չեն առնենար ։ Այս պարագան աւելի ևս կը շեշտուի երբ խօսողները մէկէ աւելի ըլլան ։ Ասոր առաջնակարգ օրինակն է Դեբորայի երկը (Գիրք Դատաւորաց Ե. 41-43) ։ Անգղոմոնի երգը որոնցմէ երկուքին մէջ ալ չատ մը ձայներ կը ձայնակցին, նաև Մարգարէութեանց մէջ ։ Եթէ մենք չկարենանք բառախօսները զանազանել, մեզի համար իրենց պատգամը հասկնալ անկարելիութիւն մըն է ։

Մինք մեր գլուխ-համար գրութիւնը լքելու՝ և Ս. Գիրքը արամաբունական կերպով մը կարգալուռ ենք, ինչպէս օր պիտի կարդայինք ուրիշ ու է գրութիւն մը ։ Բանականութիւնն աւարդարդաւորութիւնը կը պահանջէն օր մենք Ս. Գրքն ու է մէկ խօսքը մեկնենք իր ամբողջութեանը լոյսին տակ և ո՛չ թէ՛ իւրացանչիւր համարը իրր անշատ խօսք մը, որ ճշմարտութիւնն համապատասխան չէ ։

3. Ս. Գիրքը ուսմանը *ե քրիս* (comprehensively). Արդեօք ե՞րբ պիտի ըմբռնենք թէ՛ մեր Աստուածաշունչի զանազան գիրքերը, իրարմէ անշատ, ամբողջութիւններ են ։ Եւ ե՞րբ, մեր ընթերցման և ուսումնասիրութեանը ընթացքին, զանոնք պիտի գործածենք իրր մէյմէկ անշատ հեղինակութիւններ ։ Ու է մէկը չխորհիր թէ կրնայ զիրք մը հասկնալ առանց ամբողջը կարգալուռ, այսուամենայնիւ, Աստուածաշունչի գրքերը շատ քիչ անգամ իրր ամբողջութիւն կը կարգացուին քրիստոնեաներու կողմէ ։ Առհնօք Տօքթ. Փայթրի հրատարակեց գիրք մը հետեւի նախաբանով ։ «Այս գիրքը բոլոր նման հրատարակութիւններէն զանազանող յատկանիշը այն է որ, պէտք է լաւ մը կարդացուի և լմնայ նախ քան իր քննարկութիւնը ։

Տիյն Սթէյնի սովոր էր Աստուածաշունչի գրքերը մինչև վերջը կարդալ երեք անգամ. նախ՝ պատմութեան, երկրորդ՝ խորհուրդին, և հուսկ յետոյ՝ օճին համար ։

Անշուշտ առաջին պարտականությունն էր այն պէտք է ըլլայ, այս գրքերը, կրկին ու կրկին կարդալ, իրր ամբողջութիւն մը, իւրաքանչիւրին մէջ փնտռելով այն պատասխանները որոնց պիտի հանդիպէինք և որոնք պիտի գտնայինք այնպիսի հարցեր՝ որ մեր մտքին մէջ կը ծագին, էթէ իսկապէս ընթերցումը շահեկան է մեզի: Սր. այս գիրքը մեր գրողեցում, մեր թուին, հեղինակը մ'ով է, մեր ժողովուրդին ուղղութեամբ է: Ի՞նչ նպատակաւ և ի՞նչ հիման վրայ:

Այսպիսի ընթերցում մը պէտք է տարբեր ժանրակիր ուսումնասիրութիւններ, և պէտք է առկէ առկա տեղի ունենայ, նախ պէտք է ծանօթանանք մ'յն գրութեան՝ զոր կը մտադրենք ուսումնասիրել, կրկին ու կրկին կ'պարզուի, որպէսզի հասկընանք անոր կառուցածքը, երևան հանենք իր տեսակետը, հասկնանք նշանակութիւնը և ըմբռնենք անոր խորհուրդը: Ու եւ որիչ տեսակ ընթերցում կ'որելի չէ ասով փոխարինել:

ՏՕՔԹ. ՈՒ. ԿՐԷՅՅԸՐ ՍՔՐԱԿԻ
Թարգմ. ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՐՈՒՔԵԱՆ

Վերջը յաջորդով Սեղանիկ

Կ Ա Մ Ո Ւ Ր Ջ

Ի՞նչ մը կայ՝ որ Սուրբ Գրոց մէջ ընաւ չէ գործածուած: Ատիկա կամտը բառն է:

Որովհետեւ նոր կտակարանի և Հին կտակարանի ղեպքերը տեղի ունեցած են այնպիսի երկրի մը մէջ, ուր չկան մեծ գետեր, բացի հեղեղատանիքէ (ռասի), որոնցմէ կարելի է ոտքով անցնել, այդ պատճառաւ երբայցիք, ինչպէս նաեւ Սիսուս, իրենց ճամբորդութեանց ատեն կամտը ղէ անցնելու երբեք ստիժ չեն ունեցած: Ատոր համար է որ այդ բառը չի յիշատակուիր Սուրբ Գրոց մէջ(*):

Հարցնենք ուրիշ՝ թէ Սիսուս արդեօք ընաւ կամտը չէ՞ տեսած:

(*) Թէեւ կամտը երկու անգամ գործածուած է Հայերէն թարգմանութեան մէջ՝ Երբեւ գիտյա կամայի (Բ. Թագ, ԻԳ. 21), «Եւ արի կամտը» (Նապի Լե, 25), բայց երբայսկան բնագիրը չունի այդ բառը: Ծ. Թ.

Մեր Տէրը որ ամէն հանդիպած բանեւրէն (արեւ, աստղ, լուսին, անձրեւ, ճամբայ, լիւս, հովիտ, ուխտար, թռչուն, աղուէս, հովիւ, այգի, ցորեն, ծաղիկ, խոտ, որոտ, խմոր, ճրագ, զբիւ) գեղեցիկ նմանութիւններ և հրահանգիչ դասեր կը հանէր, ո'վ գիտէ՞ ի՞նչ տիրուս պատկեր մըն ալ պիտի յորինէր կամտընէ:

Կարելի է, սակայն, մտածել որ Սիսուս գէթ անգամ մը պէտք է հանդիպած ըլլայ կամտընի մը. ու այդ հանդիպումը պէտք է տեղի ունեցած ըլլայ այն ատեն, երբ, գտնաւ Ելլելով Գալիլայէն, անիկա զնայ ծովեզրեայ քաղաքները, Տիրոս և Սիզոն և Քանանացի կնոջ աղիկը բժշկեց:

Արդ՝ Տիրոս կը գտնուի կղզիի մը վրայ, որ գրեթէ կէս քիլոմէր հեռաւ է ծովագիւն, ու անոր կցուած է Աղեքսանդր Մեծի շինած նշանաւոր կամտընով: Այդ կամտընին վրայ տուներ և խանութներ ալ կային, ինչպէս կան այժմ Վենետիկի Դիալթոյ կամտընին վրայ:

Եթէ Սիսուս զնայ Տիրոս, ապահովաբար անցաւ նաեւ այդ կամտընէն: Ի՞նչ արդեօք խորհեցաւ այդ պատճառն ու ի՞նչ խօսքեր ելան իր բերելէն:

Alexandre Duff անուն ուղեւոր մը 1849ին Հնդկաստանի մէջ, Ակրայէն քիչ հեռաւ, Սիկրիի հակայ մզկիթը կ'այցելէ: Մզկիթին զխաւօր գաւռնէն ներս մտած ատեն՝ պատին վրայ կը տեսնէ գեղեցիկ արաբերէն տառերով քանդակուած հետեւեւիւ արձանագրութիւնը.

«ՅԻՍՈՒՍ ԸՍԱԻ. ԱՇԽԱԲԸԸ ԿԱՄՈՒՐՋԻ ԿԸ ՆՄԱՆԻ. ԱՆՅԵՔ ԿԱՄՈՒՐՋԻՆ, ԲԱՅՑ ՏՈՒՆ ՄԻ՝ ՇԻՆԷՔ ՎՐԱՆ»:

Հուանական է որ պատմական իրադէպը ըլլայ այս արձանագրութեան խօսքը, վանդի Սիսուս ընծայուած հարեւրակ մը խօսքեր ծանօթ են, որոնք չեն գտնուիր ոչ Աւետարաններու և ոչ նոր կտակարանի միւս կանոնական զրգրներուն մէջ: Անոնք կը կոչուին զանգիր ասպառածները:

Շատ ուշագրաւ է կամտընի այս նմանութիւնը, որ մէկ ուրիշ պատկերն է և ճիշդուճիշդ կը համաձայնի Աւետարաններու սա խօսքին. «Մի՛ գանձէք ձեզ գանձս յերկրի, ուր ցոյց և ուտիճ ապականեն...» (Մատթ. 2. 9, 20. 18. 33):

Հայացուց՝ Մ. Ն. Ն.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ԱՂՕԹՔ ԱՌԱՒՕՏԻՆ

Ձիւն բաբախուն, լուսածիծաղ ծաւի հոյլեր

Աղաւնիի՝ նայուածքիս մէջ աղետաբաց. —

Հոծ այս նրւէրն առաւօսին ըլլա՛ւ նրւէր

Որք արտերուն ուր հրնուանքի ձայնն է լրուած...

Ըլլա՛ւ ծաղիկ ու հովին քեն իրեն գարուն՝

Բացուէ՛ր առանց որ երկրին շունչն իրեն հրպէր.

Ա՛հ, ես որքա՛ն եմ ըսպասեր այն նրագներուն

Որ խոստումի բորք շուշաններն են ցայգաբեր...

Անցայ համբէն ուր ծառեր մութ աւետանկուած

Կը ճըսկէին. հետքս կուգար մեռած արդէն

Հին օրերու անիւնը ցուրտ իր արթն դէմ՝

Իմ մանկութեանըս հէ՛ք սրդան բազկասարած...

Ու խոստումին բորք շուշանները թօնեցան.

Կը բարձրանան ձեռքերս իրենց լուռ աղօթքին,

Ու շրթունքներս կը յիշեն երգ մ'անըրջածայն,

Աղաւնիի թեաքախում Առաւօսին...

ԱՐՄԷՆ ԵՐԿԱԹ

ՅԱՅԳԱՅԻՆ

Կարապին ձիւնը շխուքիւնն է հոգիին

Սնքիծ նըման իր անջանքին, անհունօրէն,

Որ լինին վրայ կը սահեցնէ երգը մարմին

Առած գաղտնի ջուրին կարօ՛ւս մըմունջներէն:

Լըռութեան սիրքը վիրաւո՛ւր է բիրեղէն

Ուր ձայներուն թօնող գոյները կը հալին,

Ա՛հ, բռնէ՛ր խորհուրդներուն դէմ հայելին,

Ու տեսնէ՛ր հոգւոյս պատկերը լուսեղէն...

Ու ճանչնայի գեղեցկութիւնն իր անուրջին

Հոսանուտ այս պահերուն մէջ որ կը փախչին.

Կապոյտին ձիւնը շխուքիւն է աղօթքի

Որուն կ'ըլլայ ցայգը տանաւ կախարդօրէն. —

Լինին վրայ ուռենիները կ'օրօրեն

Թախիծն իրենց ուր որք շուշան մը կը ծաղկի...

ԱՐՄԷՆ ԵՐԿԱԹ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՏԱՊԱՆԱԿԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԿԱՐԻԱԹԱՐԻՄԻ ՄԷՋ

Ս. Գրքի Ա. Թագաւորութեանց Զ. և Է. զլուխներու պատմութենէն կը սորվինք թէ Տիրոջը Տապանակը Բիթսամիւսէն փոխադրուած է Կարիաթարիմ. «Եւ եկին արքն Կարիաթարիմայ, և հանին անտի զտապանակ ուխտի Տեառն, և տարան զնա ի տուն Ամինադարայ որ ի բլրին, և զնդիւզար որդի նորա սրբեցին եղահել զտապանակ ուխտին Տեառն: Եւ եկա յորէ յորմէ հետէ էր տապանակն ի Կարիաթարիմ՝ բազմացան աւուրքն և եղին ամբ քսան, և հայեցաւ ամենայն տունն Խարայիկի զկնի Տեառն» (Ա. Թագ. Է. 1-2): Յետոյ Դաւիթ Թագաւոր նոյն տեղէն Տապանակը փոխադրեց Երուսաղէմ, և Սողոմոն ալ՝ Տաճարին մէջ:

Կարիաթարիմը Յուդայի քաղաքներէն մին էր, Բենիամինի սահմաններուն վրայ, Երուսաղէմի հիւսիսային-արեւմուտքը: Տապանակը՝ ժողովրդեան մէջ Յաւիտենականին ներկայութիւնը կը խորհրդանշէր, որքան հին ուխտի ժամանակ, նոյնքան առաջին քրիստոնէից օրով Տապանակի տեղը յարգանքի և պաշտելութեան առարկայ էր, այդ պատճառաւ շատ կանուխէն քրիստոնէական բարեպաշտութիւնը Կարիաթարիմի մէջ հիմնարկած էր Տապանակի եկեղեցին:

Զմտնազան յարձակումներու հետեանքով Ս. Երկրի բազմաթիւ սրբավայրերու աւերումներու մէջ Տապանակի եկեղեցին ալ քանիցս աւերակ դարձած և յետոյ վերանորոգուած է: Բայց ինչպէր ենթերէ յետոյ նոյն նորոգեալ եկեղեցին գոմի վերածուելով երկար ժամանակի հաւատացեալք չեն կրցած ուխտադնայութիւն կատարել:

Վերջին ժամանակներս Կարիաթարիմի եկեղեցին Ապուղոջ մականուամբ տեղացիի մը կոչումն առած է, եւ պաշտօնապէս

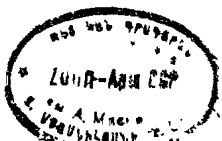
չնորհ տրուած է Տրանսական կառավարութեան, որուն ներկայացուցիչ Բենեատիկտեան կրօնաւորները նորոգութեամբ մը կը շարունակեն եկեղեցական պաշտամունքը:

Նոյն եկեղեցիի մասին յայտնի հնախօս և ֆրանս. հիւպատոս Clermont-Ganneau 1870ին ուսումնասիրութիւններ կատարած է և հաստատած նոյն եկեղեցիի նորոգութեան նկատմամբ ինչպիսիք ձեռնարկները և գտած է լատին արձանագրութիւններ մասնաւորներու անուններով և խաչի քանդակներով: Ըստ նոյն քննութեան, կը հաստատուի թէ եկեղեցին երկյարկանի էր և ստորերկրայ մատարն մատարին վրայ դռնուած են շրջանակաձեւ երկթեւեան խաչի մը հետքերը, որոնք մտերմով աւերուած են:

Clermont-Ganneau այս եկեղեցիին շինութիւնը բոլորովին կը վերագրէ ինչպէս ալ կուտայ հետեւեալ տեղեկութիւնները:

Եկեղեցիին ծագումը. — Ապուղոջի եկեղեցիին պատմութիւնը և ծագումը անյուշմանիլ խնդիր մը կը մնայ: Շէնքին մեծագոյն մասը անվիճելիօրէն ինչպիսիք ժամանակի գործ է. թէպէտ եկեղեցիին վարի մասը, որ կը կազմէ ստորերկրայ մատուռը (crypt), ունի մէկ քանի հատ լայն կարկտահար քարեր (pock-marked) որ աւելի կանուխ հաստատուած են հոն քան ինչպիսիքները, բայց այնքան կարեւոր չեն: Որմերուն արտաքին երեսները անուշադիր կերպով և կոշտ նիւթերով շինուած են, այնպէս որ մէկ կը տարուի ենթադրել թէ ան նորոգուած է վերջին ժամանակներու մէջ: Արդարեւ շատ կարելի է որ շէնքը անապարանքով լքուած բլրայ ինչպիսիքներու կողմէն՝ երբ ան տակաւին շինութեան ընթացքին մէջ էր, պատահեալ Սալաէտտինի մերձեցումը, և այս պարագան յառաջ բերած բլրայ անոր վերջին թաւականին այդ վիճակը: Այս կարծիքը կրնայ արդարեւ դիւրացնել բացատրութիւնը քարերու շարուածքին ցաւալի անկանոնութեան, որ կ'երևի անոր գրեթէ ամէն կողմը:

Գալով Ս. Երեմիա եզական կոչումին՝ զոր արդի ուսանողութիւնը կը կապէ եկե-

դեցիկին զայն կարելի է բացատրել կարիաթարիմի (Kirjath Jearim) և Երեմիայի առաջնորդության միջև եղած շփոթությունում: Պարանկները որ ժամանակ մը տեղին էին Ս. Երկրին և տեղական առանձնությունների անտեղեկ, երկու առանձնները կանխապես նմանությունով իրար խառնած են: Սակայն եկեղեցիի ծագման մասին անհրաժեշտ է նախկիններէն կանխապես ժամանակի երթալ այս սխալին հետեանքով: զի անհարկուած պարագան ոչ թէ յաղթականներուն կը վերաբերի այլ ուխտաւորներուն և վերջին դարուն Արեւմուտքէն եկած վանականներուն:

Այս պարագային ո՞ր առանգութեան վրայ, եթէ կար, նախկինները ուղեցին յաւերժացեալ՝ երբ յինքնին այս եկեղեցին: Մենք չենք կրնար ենթադրել թէ ան կարիաթարիմի Տապանակին բնակարանն էր, եթէ նոյն իսկ ընդունինք թէ մօտաւոր գիւղի մը մէջ կը մօտ Տապանակը. գիւղ մը որ պարզապէս այդ քաղաքին մէջ թաղն էր:

Clermont-Ganneau այս տեսութեան առաջնորդող պաշտոյց մը գտած է որ կը լուսաբանէ այս դժուարին խնդրոյն առթիւ տեղի ունեցած վէճը: Petrus Cassinensis 1137 ին իր *Libellus de Locis Sanctis* մէջ կը գրէ. որ Երուսաղէմէն 9 մղոն հեռու տեղ մը կը կռուի Կարիաթարիմ, ուր էր Տիրոջ Տապանակը, և շինուած է եկեղեցի մը, իր բառերն են. "Mibli ario nono at Jorusalem, in loco qui dicitur Kariathjearim, ubi fuit archa Domine, ecclesia illic construita est".

Այս որոշ հաստատմէն կը բղխին զանազան կարեւոր արդիւնքներ.

1) Ապուղլը կը նշանակայ Կարիաթարիմի հետ այնքան կանուխ քրքան նախակիրները:

2) Եկեղեցիին թուականն է առնուազն ԺԲ. դարու էջէն առաջ:

3) Տապանակը կապուած է անոր հետ առանգութեամբ:

Հաւանաբար այս հաստատմէն է շրջութեան պատճառը. վասնզի, առանց երկայնքները հակադրելէն զիտել ուզած ըլլալու, իսլամական առանգութիւնը փոքր մէկիւթ մը ունի եկեղեցիին մօտ, որ է Եզ-

րասի արաբաբար կամ տեղը: Այս առանգութիւնը թիրեալ այնքան ալ անտեղի չէ, ինչպէս կ'երեւայ: Ընդհակառակն, ճանչցուած է թէ այս «մարդարէն» արաբերէն կոչուած է Նեպի Օզկյէր կամ Կլ-Օզկյէր: Եզրաս անշուշտ Կարիաթարիմի հետ կապակցութիւն մը չունի, բայց իր անունին կլ-Օզկյէր արաբական ձեւը տառագրել կը համապատասխանէ եբրայեցերէն Եզրազար անունին. Եզրազար որդին էր Արիազարի, և պէտք է մոռնալ թէ հոն կար Եզրազար մը, որուն Կարիաթարիմի բնակիչները Տապանակին հոգը յսկանած էին:

Ասկէ զատ, ի պաշտպանութիւն այս կարծիքին, կարելի է մտածել որ Եզրասի անունն արաբական կլ-Օզկյէր ձեւը փոխանակուած ըլլայ Եզրազարով: Հրէական և Սամարական առանգութիւնը ցոյց կու տայ Ավերդայի մէջ, Նապլուսի մօտ, Ահարոնի որդի Եզրազարի գերեզմանը, Հիմակ, համաձայն իսլամներու, Կլ-Օզկյէրի գերեզմանն է այն: Այսպէս կատարեալապէս արդար է ենթադրել որ Ապուղլը էլ-Օզկյէրի մէջ պահուած է Եզրազար մը:

Ապուղլը Եզրասի զրոյցին տեղը, բացառութիւն, ունի նաեւ վաղաքոյն տարբերակ մը որ կ'ենթադրուի գիւղացի ֆէլլաշներուն պարզ վկայութիւններէն: Ղուրանին մէջ կայ հաստատմէ մը, որուն համաձայն վաղեմի իսլամ մեկնիչները Եզրասի նկատմամբ անհարկութիւն մը կը խոստովանին, թէպէտեւ անոր մէջ անունով չ'ընտանակուի անիկա: Ան այսպէս կ'սկսի. «Ան երբ կ'անցնի քաղաքին (*Kariaia*) աւերեալ տուներու մէջէն կայնո: Հնաքոյն մեկնիչներ այս *Karia* բառին կապուելով՝ բացայայտօրէն զայն կը հասկնան Ապուղլը, որուն իրական անունը, ինչպէս գիտենք, Kariat el Enab կը կոչուի, «նազոդի գիւղ», կամ աւելի կարճ, *el Karia*(*)» Եզրաս Երուսաղէմի ճանապարհին վրայ, Ս. Փաղաքին մօտ գիւղի մը մէջ էր: Դիւղը աւերեալ էր, բայց հոն կը գտնուէին այգիներ և թզնիի ծառեր: Եզրաս իր թաղը կը հաս-

(*) Clermont-Ganneau իր մօտ չունենալով Ղուրանի բնագիրը Եզրասի զրոյցին Ղուրանի անկարկութեան տոյն մէջերու մը կարգացած է Hérbelot արեւելագետին (1625-1695) Bibliothèque orientaleին մէջ:

նր պատի մը քով եւ ինքզինքը կը հոգայ պատուով՝ իր մօտ կապած իտալեան հետ, Գիւղը կը կոչուի Նաեւե seir Abad(*) (ճեւեւեւեւ տեղ) պարսկերէն) եւ *Diar Ghad.* Մէկը չի կրնար արգիլել խոստովանելու այս վերջին անունին մէջ, որ ստուգիւ ۱۰۰۰ ۱۰۰۰ է, մեր Kariat el Enabի յատկաւ նշական անունն է։ Այս կերպով կը տեսնուի որ կայ հոն աւելի քան նշանակելի պատճառ մը Ապուղօշի մէջ մինչեւ այսօր տիրող Եզրասի զրոյցի մասին, և միեւնոյն ժամանակ անուշազակի պայցոյց ընդունուած է թէ քիւղին անունը երէկի գիւտ մը չըլլալով՝ ա՛ն կը պարունակէ Kariatի տարբերքը, որ արեւմտեան մեկնիչներուն կողմէն Կարիաթարիմի (Kirjath Jearim) հետ նոյնացման հիմերէն մին է (տե՛ս Archaeological Researches in Palestine**).

Germer-Durand Տապանակի եկեղեցիին նկարներու մասին հետեւելը կը գրէ (Revue Biblique, 1893, էջ 42). «Գալով նկարներուն՝ այժմ շատ աւրուած, և որոնք կը զարդարէին եկեղեցիին ներքին կողմը. եթէ ա՛նոնք բիւզանդական նկարագիր մը ունին, պատճառն այն է թէ Միջին դարուն, մասնաւոր Արեւելքի մէջ, քրիստոնէական նկարչութիւնը կը հետեւէր միաձեւ աւանդութեան մը, բայց արձանագրութիւնները լատիներէն գրուած նկարներու մարմնոյն մէջ, թոյլ չեն տար վարանելու տեսակներու մասին, Հարաւային կողակին մէջ բաւական գիրութեամբ կը ճանչցուի անոնց տեսակը. կեդրոնին մէջ գծուած է Ս. Կոյսը, որուն կը խնկարկեն երկու հրեշտակներ։ Աջ և ձախ կողմերը ոտքի կեցող երկու անձեր կը ներկայացնեն իսահակ և Յակոբ, որոնց անունները գրուած են ամբողջական գրեւորով և լատիներէն, Isaac, Jacob.

Կողմնակի պատերուն նկարներուն մէջ կը գտնուին նաեւ լատին արձանագրութիւններու հատուածներ։ Ուրիշն պէտք է հրաժարել նախ քան Սալակիրները յառաջ տանելէ անոնց հնութիւնը։ Համաարար եւ կեղեցին նուիրուած է Ս. Թովհաննէս Մկրտ-

չի, նման շատ մը եկեղեցիներուն որոնք շինուեցան Հիւրընկալ Ասպետներու կողմէն իրենց զինուորական կայաններու մէջ։ Նկարներէն մին կը ներկայացնէ Ս. Կոյսի Այցելութիւնը, որ կը վերաբերի Յովհաննու Կարապետի կեանքին։ Այս ամէնը որքան յարաբերութիւն չունին եմամուտի նոյնքան Սրեմիա մարգարէին հետ։

Իսկ Barnabé Meistermann, Nouveau Guide de Terre Sainte, իր գործին մէջ (էջ 53) նոյն եկեղեցիին նկարագրութեան առթիւ կը գրէ խիստ շահեկան հետեւեալ տողերը. «Ներքին սրահները քառակուսի են և առանց խոյակի։ Բթացեալ սրահամասերը ունին կամարակիցներ, Կրկնակ կամարներ կը հանգչին կեռճանին և խոյոյի զարդերով խոյակներու վրայ, խոյակներ բոլոր նուաճ են պատէն դուռս ելած մարդկային բազուկի մը նմանող սրահակի բեկորով մը։ Պատերու նկարները որ կը կազմեն ներքին բոլոր զարդարանքը, յոյն նկարչի մը գործը կը թուին։ Հիւսիսային կողմը բացուած մուտքի դրան կամարաքիւղ զարդարուած է անուրով մը որ կը վերջաւորի պարուրածաձե։ Գրեթէ այս բոլոր մասնաւորութիւնները անձանթ են Արեւմտեաններու յիշատակարաններուն մէջ, բայց ընտանի՝ արաբ ճարտարապետութեան։ Քարէթ էլ էնապի եկեղեցին կը վերաբերի այն կրօնական յիշատակարաններուն որ ժՌ. դարու կիսուն շինուած են տեղացիներէ։

Բացարձակապէս անձանթ է ա՛նոր պատմութիւնը։ ԺՁ. դարուն, Ռափուզացի Պոնիփակիտս կը կարծէ թէ Քարիէթ էլ էնապը Անթոյքի մէջ, և թէ եկեղեցին նուիրուած է Ս. Երեմիայի։ Քուարէզմիւս Իւրաւամբ գիտել կու տայ թէ Անաթովթ՝ Մարգարէին հայրենիքը՝ երեք մղոն հեռու կը գտնուէր, Երուսաղէմի արեւելեան կողմը»։

Ինչպէս յայտնի եղաւ, վերոյիշեալ հեղինակները՝ որոնք Ս. Երկրի սրբազայներու ուսումնասիրութեամբ նշանաւոր հունգարացած են, հիմնաւոր չեն գտնար այն ժողովրդային զրոյցը՝ որուն համաձայն Տապանակի եկեղեցին նուիրուած ըլլայ Երեմիա մարգարէին անուան. կը թուի թէ այդ զրոյցը յառաջ եկած է այն տեղեկութիւնէն՝ որ կը կարգացուի Բ. Մակարայե-

(*) Սիր Ապատ Թեքուս սիսի ընթերցման արդիւնք է, պէտք է ըլլայ Սապոր Ապատ «Շահպորի քաղաք», ուր զրոյցին տարբերակին համաձայն, Եզրաս կը մեռնի եւ կը կենդանանայ։

(**) Հատ. Բ. Clermont-Ganneau.

ցուց գրքին մէջ (Բ. 5). «Արդ եկն եհաս Երեմիա մարգարէ ի տեղի անդր, և անդ եգիտ այրս ամուրս անտուսխիտս, և զվրան ժամուն և զտապանակն կտակաւ րանաց և զսեղանն խնկոց անդ տարեալ դնէր, ի ներքս և զգրուսն ինքնին առականէրս: Մեր եկեղեցին ալ Տապանակի տօնին տօթիւ շաշոցին մէջ ունի յանուն Երեմիա մարգարէի հատուած մը, որուն համաձայն, մարգարէն Տապանակը իր բովանդակութեամբ կը տանի ձիւնուն Սիւնէական և անդ եգ ի վիմի, և վէմն եկուլ զտապանակն, և կնքեաց մարգարէն զտնուն Աստուծոյ ի վերայ վիմին, և եկն ամպ լուսաւոր և ծածկեաց զանունն Աստուծոյն, և այլն: Ճաշոցի այս հատուածը՝ ինչպէս կը գրէ Տօնացոյցը, մեր արդի Ս. Գիրքին մէջ գոյութիւն չունի. կը թուի նոյն հատուածը առնուած է այն անվաներ գրքերէն որ գոյութիւն ունէին մեր Աստուածաշունչին մէջ, և որոնցմէ առնուած էին պաշտամունքի ընթերցման համար շատ մասեր ալ, ինչպէս յայտնի է Հին Ճաշոցներէն. արդէն մինչև ԺԳ. դար մեր Աստուածաշունչին մէջ յանուն մէջ կը յիշատակուին անվաներ գրքեր, ինչպէս մանրամասն կը գրէ Մխիթար Այբովանեցի պատմիչը. Տապանակի տօնին յիշատակուած Երեմիա մարգարէին հատուածը հաւանաբար առնուած է նոյն անվաներէն. ինչպէս «Մնացորդ» կոչուած գիրքէն. որ «Ողբ Երեմիա մարգարէի» շարքէն վերջ գրուած է Այբովանեցիի ցուցակին մէջ. նոյն անվաներն երբեք որ Ս. Գիրքէն դուրս հանուած են, բայց վերջի հատուածը մնացած է Ճաշոցին մէջ, և Տապանակի տօնին կը շարունակուի ընթերցումը. հաւանական է որ այս և ուրիշ անվաներ ընթերցումներուն հետեանքով Տապանակի եկեղեցին նուիրագործուած է յանուն Երեմիա մարգարէին:

Ե՛րբ շինուած է այս եկեղեցին. նայելով վերև յիշուած առաջին երկու հեղինակներէն մէջերուած ապացոյցներուն, կը հսկցուի թէ նոյն Տապանակի եկեղեցին շինուած է Ուսակիրներու տիրապետութեան ժամանակ: Բայց վերև յիշուած հեղինակներէն երրորդը Barnabé Meistermann կը նկատէ թէ այս եկեղեցին շինութեան գործը աւելի կը վերաբերի տեղացիներուն,

վասնդի կը տեսնուին տեղական մասնաշատկութիւններ օրոհք հետու կը մնան Արեւմտաքրիստոնէական ճարտարապետական ունէն. կ'ենթադրուի թէ Ուսակիրք կատարած են վերջին նորոգութիւններ նոյն եկեղեցին վրայ, ինչպէս յայտնի է լատին արձանագրութիւններէն, քարերու աճապարանքով և անհարթ շարուածքէն և այլ պարագաներէ: Որքան որ որոշ պատմական ապացոյցներ գոյութիւն չունենան այս եկեղեցին սկզբնական ծագման մասին և տնտեսական ըլլան Meistermannի վերոյիշեալ բացատրութիւնները, սակայն Ս. Երկրի սրբավայրերու ծիսարանները որոշ կը յայտնեն թէ շատ կանուխէն, կարելի է ըսել Ե. դարէն սկսեալ, Կարիաթարիմի Տապանակի քրիստոնէական տօնին ուխտագնացութիւնը սովորական դարձած էր: Ս. Տեղեաց մեր Ձեռագիր Ճաշոցներէն ուսանք ինչպէս նաև Ս. Երկրի սրբավայրերու նորագիւտ ծիսարանները, Ժ. — ԺԱ. դարու հնութեամբ, և որոնք աւելի հին օրերէն փոխանցուած են. կը յիշատակեն Տապանակի տօնը հետեալ կերպով. «Յուսիս ամսոյ որ աւր Ե. Տապանակին ի Կարիաթարիմ. սղմ ճլա կցուրդ, Արի Տէր...» և այլն. իսկ վրացական ծիսարանին նոյն հատուածին թարգմանութիւնն է հետեւեալը. «Ի Կարիաթարիմ, 2 Յուսիս. հոն Տօն տապանակին» (տե՛ս Revue Biblique, 1924, էջ 620): Որոշ թուականի վրայ չհաստատուած էին Ս. Երկրի սրբավայրերու տօնները, նոյն ժամանակ ալ պաշտամունքի կատարումին առիթով օրին ուխտագնացութիւններ կ'ըլլային տեղւոյն վրայ. երբ պաշտամունքը ի վաղուց հիմնադրուած էր: Ապոհովաբար իւրաքանչիւր սրբավայր ունէր իր ուրոյն եկեղեցին և մատուռը. այս որոշ տուեալներով կը հաստատուի ուրեմն թէ Կարիաթարիմի եկեղեցին Ուսակիրներէն առաջ գոյութիւն ունէր, անոնք միայն նորոգութիւն կատարած են հոն:

ՄԿԻՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ

ՀԱՅՐԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՂԵՐԻ ՌՈՌՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Է. Հայկական ջրաբաշխական ձեռնարկները միջին դարերից ի վեր.

Ուրարտա-խալդիացիներն իրենց քաղաքակրթական դերը վերջացրին Ն. Բ. վեցերորդ դարից, իրենց տեղը զիջելով Թրակիայից Փոխգիայի վրայով ներս խուժող Արմենո-Հայերին, որոնք անշուշտ իրենց մէջ ձուլեցին տեղական հին ժողովուրդներից շատերին, սկզբում Հետիտ-ներին և ապա Ուրարտացիներին՝ Այդ ձուլման պրոցեսի և նոր ժողովրդի առաջ գալու և նախորդների երկրներին տիրանալու հանգամանքները դեռ ևս անյայտութեան թանձր քողով են ծածկված։ Բազմաթիւ են եւրոպացի մասնագէտների հետաքրքումները, բայց հարցը կարող են լուծել միայն իրական փաստեր, որ ծածկված են երկրի խորը կուտակույմների տակ։ Հետիտների և Սալդերի այդպիսի աղբյուրներով այժմ քաջամանած զարձած պատմութիւնը այդ է ապացուցանում։ Մինչև Քրիստոսի վեցերորդ դարը, մի չափազանց երկար անջրպետ, ոչ գրաւոր յիշատակարաններ են յայտնական ջրաբաշխական աշխատանքների մասին մեզ տեղեկութիւններ հաղորդում և ոչ էլ երկրի մէջ գոյութիւն ունին ձեռնարկներ, որ մեզ տրիպէին անյայտ մնացած իսկական հեղինակների որոնելու ինչպէս Բեշիշ գետի և Շամիրամ սուի օրինակներն են ցոյց տալիս և ոչ էլ այդ ուղղութեամբ ուսումնասիրութիւններ կան կատարւած։

Ասել թէ այդ 1200 տարիների շրջանում մեր երկրում ջրաբաշխական գործեր չեն կատարւել, անկարելի է. մեր երկրում առանց արհեստական ոռոգման դժար է քաղաքակրթական կենցեղ երեակայել, միայն այս պիտի նկատել, որ հաւանական եղած գործերը փոքր և աննշան ձեռնարկներ էին, կամ հների կարկառանքներ։

Ուղիղ այդպէս փոքր ձեռնարկներ են մեզ ներկայանում հայ զանազան գասակարգի մարդկանց ջրաբաշխական կատարած գործերը, որոնց յիշատակութիւնը պահւած է կամ հայ պատմագիրների մօտ, սկսած վեցերորդ դարից, կամ եկեղեցիների ու վանքերի պատերի վրայ փորագրւած։ Բաւական յաճախ են տեղեկութիւններ նաև ձեռագիրների յիշատակարաններում, բայց բոլորը ի մի հաւաքել մանրագին կանոնաւորութեան առարկայ է. մենք բաւականանում ենք գլխաւորապէս արձանագրական նիւթերով։

Այդպիսի արձանագրական յիշատակարաններ բաւական շատ են, որոնց օրինակները, թէև թերի արտագրութիւններով և ոչ լրիւ, ի մի հաւաքւած տպագրւած են Կ. Կոստանեանի Վիմակն Տաւրիքի ժողովածուի մէջ, տպագրւած Պետերբուրգում 1913 թ.։ Յարմարութեան համար արձանագրութեան տուեալները բաժանում ենք այսպէս. 1.— Նոր առուներ կամ աղբիւրներ հանելու փաստեր։ 2.— Արգէն գոյութիւն ունեցող առուների նորոգութիւններ։ 3.— Ջրային վէճերի կարգաւորում։ 4.— Բարեգործ անձանց նուիրատուութիւններ զանազան վանքերի և եկեղեցիների։

1. Նոր առուներ հանելու փաստեր.

ա. Ներսէս Շինող մականունանեալ կաթողիկոսը Վաղարշապատում, Հռիփ-սիմէի վանքից մօտ երկու և կէս կիլոմետր հարաւ-արեւելեան մասում արդէն գոյութիւն ունեցող չորս վանքերից զատ շինում է հինգերորդ նորը, Զուարթնոց տնուանով։ Հոյակապ և չքեղ եկեղեցուն կից

շինել է տալիս կաթնղիկոսարան և շրջապատի գաշտի վրայ ընդարձակ այգիներ տնկում: Այդ այգիների ոռոգման համար տասներորդ գարու Յովհաննէս պատմազիր կաթնղիկոսի վկայութեամբ, Գասախ գետից նոր առու է կանուս և բերում հասցնում իր նոր տնկարանը:

Զուարթնոցի պեղումները աներկայ ցոյց տալին, որ այդ առուն իսկապէս գոթերին է ունեցել, որովհետեւ բացւեցին ջրի կանոնաւոր հետքեր, և պեղումներ կատարող իտալի վարդապետը հին առուի հետքերով նոր առու փորեց և բաւական ընդարձակ մաս վերստին այգիներով եւ ծառատունկերով ծածկեց:

Պատմագրի հաղորդածը կարօտ է որոշ ճշտման: Վաղարշապատը դարեր առաջ արդէն ոռոգւում էր Գասախ գետի, հաւանական նաեւ Զազու գետերի ջրերով: Տրդատ Թագաւորի ժամանակ Հռովմից Հայաստան փախած կոյսերը չորրորդ դարում յիշեալ Հովփսիսմէի և Նրանից ոչ հեռու դէպի արեւմուտք ընկած Շողակաթի վանքերի շրջակայքում գտնւած հնձանեւրում էին ապաստան գտել, որտեղ Նրանք նահատակեցին և սրտեղ քեռոյ վանքերը շինեցին: Հետեւապէս արդէն չորրորդ դարում Վաղարշապատի ներկայ այգիների տեղում գործնել խաղողի այգիներ էին տնկած եւ Գասախ գետի ջրով ջրւած:

Ներսէս Շինողը վիսաւոր առուի մի ճիւղն է տարել իր նորակառոյց եկեղեցու մօտ:

Բ. Նոր Բայազէտ գետառի, ներկայումս Մարտունու շրջանի Ներքին Ալուլայու անտամբ գիւղի արեւելահիստային կողմում մի գեղեցիկ հովտի մէջ շինւած է Հայաստանի չափազանց բազմաթիւ վանքերից մէկը՝ Վանեկամբու անուանով յայտնի, որի մանրամասն նկարագրութիւնը յիշատակարաններով տալիս են Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Սմբատեան իր «Գեղարքունիք» գրքի մէջ և աւելի լրիւ Ծր. Լուլայեան իր հրատարակած Ալզ. Հանդէսի 1913 թ. XIV. էջ 51-54, առաջ բերելով վանքի շինութեան կարեւոր յիշատակարանը: Սրա մէջ հաղորդւում է թէ՛ շինութեան և թէ՛ մեկ հետաքրքրող ջրամատակարարման մասին: Եկեղեցին շինել տընաղն էր «Մայաուհ Բագրատունի Հայոց սպարապետ տէրանց տէր, որդի Աշտ-

տոյ Հայոց Թագաւորի ժամանակ» Հայոց Թագաւորին մեծին Սմբատայ հաւաքատեղը իմիջ . . . վերակացու և տեսուչ անւեցով գլխոյ իմ Մարիամ Սրահեայ տիկին . . . »:

Շապուհ Սպարապետը իր շինել տուած եկեղեցուն գիւղերով և կալուածքներով նուէրներ տալով հարստացնում է.

«Եւ ետու գ. գեղոյս սահման կոթոյ քարն, Շաւառնահողն, Գիտամէջն, կթանոցն, Գիտավանաց ծոփն. մկ. դրամ ի կոթայ քարէն, շ. ի Բոտեկաց, ոկ. յԱղբորդանաց, ջգ. ի Կարբին գետեհն և նաւեհն»:

«Տր. Սողոմոն տր. Աթանաս, Սմբատ Թագ. աստ ամով. քնեայ ջուրս յմնճուոաց Դաւթի ձեռք . . . դոր յառաջ բերած էր. . . »:

Այս ջրաբերութեան յիշատակութիւնը, որ մի տեսակ հին առուի նորոգման կերպարանք ունի, սրա հետ միասին գետերի և նաւերի, խիստ անորոշ են և միայն նոր ուսումնասիրութիւնն առ տեղեւան կարող է պարզել ջրի սկզբնական ակն ու անցած առուի ուղղութիւնն ու նպատակը: Մեզ համար կարեւորն է, որ հայկական իշխանութեան ամենաբարձր զինքերի վրայ կանգնած անձից է իրենց երկիրը շինացը ներու համար առուներ են անցրել և եկեղեցու շինութեան հաւասար յիշատակելի գործ համարել:

Թ. Ավդալեկեանը հմտալից մի յօդւած ունի հրատարակած Հ. Խ. Ս. Հ. ի Գիտութեան և Արուեստի ինստիտուտի տեղեկագրի (1931 թ. Գ. էջ 90-112) մէջ՝ «Նոր Բայազէտի հին առուներն ու շրջակայքի ոռոգման հեռանկարները» վերնագրով:

Յօդւածի մէջ այս արձանագրութեան մասին տեղեկութիւն չկայ. նա տիրիշ աղբիւրներով և իր անձնական ուսնադպնին տեղագրական ուսումնասիրութիւններով գտել է, որ Նոր Բայազէտի շրջանում հընուց գոյութիւն են ունեցել առուների շատ աւելի զարգացած ցանցեր, որոնց օժանդակութեամբ երկրի աւելի մեծ թւով գիւղերը կարողացել են պահպանել իրենց գոյութիւնը, և որոնց բաւական խոշոր թիւը ներկայումս, հին ջրատար երակների ոչնչացմամբ, ամայացել և անմարդաբնակ են դարձել: Ռուս և հայ հեղինակներ ԺԹ - ի

գարում տեղեկութիւններ հաղորդել են միայն — երեք հին առուի մասին: Վե-րոյիշեալ առուների վրայ, մենք, գրում է Ալլալընկեանը, 1927 թ. սկսած մեր հե-տախազութիւնների հետեւնեցով, աւելա-ցրել ենք և աւելացնում ենք հոթ հին ա-ռու: Իբրեւ հղրակացութիւն իր ձեռք բե-րած կարեւոր տեղեկութիւններին, առաջար-կում է վերանորոգել այդ հին առուները և բնակաշէն դարձնել — մօտ 75 քառա-կուսի կելոմետր — ընդարձակ մի տարա-ծութիւն: Իսկ հղրակակման միանգամայն ընդունելի երկու նախագասութիւններն են. — Հին առուները պէտք է դադարեն հը-նութեան յուշարձաններ լինելուց և դառ-նան կենդանի կեանքի գործոն երակներ: Հին առուները մեր երկրի օսկի հանքերն են գետնի երեսին:

գ. Յակոբ Եպիսկոպոս, առաջնորդ և մետապոլիտ Սիւնեաց նշանաւոր Տաթևի վանքի, մի առու է հանում, որ իր կարեւ-որութեամբ եւ խոշորութեամբ մասամբ յիշեցնում է Ուրարտայիների գործը: Նրա կատարած գործի մանրամասնութիւնը յի-շատակում են իր յաջորդներից Յովհան-նէս Եպիսկոպոսը, ժամանակի բերմամբ փաստած առուի նորոգողը, և այդ աւելի մանրամասն Ստեփանոս Եպիսկոպոս Օր-բելեան պատմագիրը:

Յակոբը Դանիցի էր, Յովհաննէս պատ-մագիրը կաթողիկոսի եղբորորդին և նրա ձեռնառունը: Նրիտասարգ հասակում եւ պիկոպոս ձեռնադրելով, կարգում է Տաթևի վանքի վանահայր և Սիւնեաց թե-մի առաջնորդ, քառասուն տարիների ձիգ ժամանակաշրջանում 918-958: Նա սի-րում է շինարարութիւն. ամենից նշանա-ւորը Վարարական առուի շինութիւնն է: Օրբելեան պատմագիրը այդ մասին այսպէս է պատմում.

«Սա զանձագին առնէ զլուրն Ձագէ-ձորոյ, որ Վարարակն կոչի. ի տեառն փի-լիպպէն որդւոյ Վասակայ Սիւնեաց իշխա-նի ընդ Բժիթ դրամի (12,000 դրամի) և մի լուսաւոր ջաւահիրի . . . և բերեալ ի Յա-բուսն որ հանդէպ վանիցն, յայնկոյս գե-տոյն, և արար զամենայն վայրն առապար եւ փեալից վարկուս եւ ճկալից: Տնկեաց բազում այգիս եւ որթն սորեկս. էարկ տունկս ի դանսզան պտղաբերաց. ձիթնիս

և թզենիս և նոնհնիս. և յամենայն մրգա-բերաց արար դրախտս զարմանալիս: Եւ զարդարեալ զբոլոր վայրն ընդարձակագոյն թանձրախիտ ծառովք և քաջուղէլ որթովք, ի վայելումն եղրայրութեանն եւ ի պէտս ամենայն կարօտելոց եւ ողբատացոյ:

Տաթևի վանքի արխիեպսկ, գուցէ նաև քարերի վրայ արձանագրւած, կային առ-ուի շինութեան յիշատակարանը, միան-գամայն համապատասխան պատմագրի տե-ղեկութեանը, որովհետեւ նա այդ վանե-րագիրն էլ է մուծել պատմութեան մէջ:

«Ես Յակոբ շնորհիւն աստուծոյ Եպիս-կոպոս Սիւնեաց, գնեցի զ Վարարակ ջուրն յաստուածապահ տեառն փիլիպ-պէն, Սիւնեաց տեառնէ, ընդ Բժիթ դրամի և մի պատուական գոհարի. և բազում ծախիւք և մեծամեծ աշխա-տութեամբ վերին աւգնականութեամբն ածի զլուրն ի լեռնէն Ձագէձորոյ և բե-րի ի Վարդուս. և տնկեցի որթն սո-րեկս և այգիս վայելուչս և դրախտս բազմածաղիկս և պտղալիցս, ի վայե-լումն սուրբ հայրապետաց որ ի սուրբ աթոռս հաստատին և սուրբ ժողովոյս և ամենայն հաւատացելոց Գրիստոսի . . .

Եւ չկայ յայս ջրոյս հաշիւ ոչ Նո-րեցեաց, ոչ խոտանանեցեաց, ոչ Ծն-հերացեաց կամ Հայեցեաց, ոչ այլ մար-դոյ, ոչ յարա կտրել և ոչ ի մարդ և ոչ պարտիլի ջուր տալ. զատ ի մա-տակէդ ըմպելոյ մարդոյ և անասնոյ:

Եւ թէ ոք յանդգնի եւ զայս ջուրս կտրէ, այնպիսին նշովեալ լիցի յԱս-տուծոյ եւ ի սուրբ նշանէս եւ ՅԺԸ (318) հայրապետացն որ ի Նիկիայն գումարեցան և ի մէնջ, և բաժին նո-րա ընդ ուրացողս եւ կախարդս լիցի յաւուր անեղ ատենին Գրիստոսի, եւ ընդ սատանայի եւ հրեշտակաց նորա ճարակ լիցի անշէջ հրոյն տանջանաց, ուր հուր նոցա ոչ շիջանի եւ որդն նո-ցա ոչ վախճանի:

ԵՁԱ Թուականիս (= 932 թ.) գրե-ցաւ վճիռս այս իմով ձեռամբս և կն-քեցաւ մեր դովադական մատանեաւս ի կամս աստուծոյ:

Վանական արխիեպ մէջ պահւած էր նաև առուս վաճառող փիլիպպէ իշխանի

պարտաւորագիրը, այսպիսի բովանդակութեամբ.

«կամաւն աստուծոյ եւ Թիլիպպէ որդի տեառն Վասակայ Սիւնեաց տեառն, իմոյ կամաւորութեամբն վաճառեցի զՎարադակնաց ջուրն սուրբ Գրիգորին, որ իմ պապուն տէր Թիլիպպէին շինեալ էր, ի սուրբ եպիսկոպոսարանն Տաթեւոյ: Եւ գնեաց Յակոբ Սիւնեաց եպիսկոպոս ընդ ԲԺԹ դրամի եւ մին մեծագին գոհարի, և վճարեաց զամենայն գինն ողջամբ: Եւ ես առեալ իմ զգանձս և զմին գոհարն ի Յակոբայ Սիւնեաց եպիսկոպոսէ և ապիկար եմ ես և իմ զաւակունքս և ազգայինք յայդ ջրոյդ յայսմանէն մինչև յաւիտեանս ժամանակաց: Եւ չկայ Նորեցեաց կամ Խոտանանեցեաց, կամ Շնհերայ և Հայեցեաց յայդ ջրոյդ հաշիւ. ոչ շատ և ոչ սակաւ. ոչ յարտ հատանիլ և ոչ ի մարդ զատել. որ մարդ և անասուն ջուր ըմպեն ի մատակէդ:

Եւ թէ ես կամ իմ զաւակք յայս պայմանէս ստեմբ և կամ յայդ ջրէդ կտրիլ խորհիմք յարտ կամ ի մարդ կամ յայլ ինչ, յաստուծոյ և ի սուրբ Նշանէդ նշովեալ եղիցիմք և զվերոգրեալ անէծսդ տեառն Յակոբայ անմահ կենօք ժառանգեսցուք: Աստուած շնորհաւոր արասցէ սուրբ ուխտիդ և սուրբ աստուածազգեաց հայրապետացդ»:

Վարադական ջուրը գտնուում է Գորիս քաղաքի հովտի ամենաբարձր տեղում, որտեղից բխում են Գորիսի գետի աւելուքները, մօտ 10–12 կիլոմետր տարածութեամբ: Բարձր դէպի հիւսիս ջրին աւելի մօտ է Վերինշէն գիւղը, Ուշթափայ կոչւող լեռնազաւթի արեւելահիւսիսային բարձունքներում: Ուշթափան ձգւում է հիւսիս–արեւմտեան ուղղութեամբ, որտեղ գետի հոսանքին զուգահեռ, աստիճանաբար ցածրանալով, իսկ Որոտն գետի և Գորիսի հովիտի ուղղութեամբ անդնգախոր կտրւածքներ ունի, երբեմն ցից ժայռերով պարսպանման կտրուած: Բազմաթիւ հալկական խոշոր գիւղեր, հովիտներում և անգուսնդների մէջ շինւած, Ուշթափայի արօտներով և վարելահողերով են խրենց ապրուստը հայթաթում: Ուշթափան բնակութեան համար հիմնալի յարմարու-

թիւններ ունի, սակայն դարերի անապահով վիճակը, բայց նաև ինքնահոս աղբիւրների առատութիւնը և կլիմայի մեղմուածութիւնը թելադրել են մարդկանց գիւղեր շինել ամենամասնաւոր, դժւարամբձ և ամեն հանգստութիւնից զուրկ մասերում, գլխաւորապէս թշնամու յարձակումներից և ձմեռայն բքարեր քամիներից ազատ լինելու յոյսով: Ուշթափան բազմաթիւ աղբիւրներ ունի, մանաւանդ նրա աւելի բարձր, լեռան ստորտաներին մերձակուր մասերում, իսկ Պատմագրի յիշած գիւղերի մերձակութեամբ, ջրերը պակաս են և ամառայ շոգերին մարդ ու անասուն բուսականաչափ նեղուում են խմելու ջրի պակասութիւնից:

Յակոբ եպիսկոպոսը իր առուն շինել է Ուշթափայի ամբողջ երկարութեամբ, հիւսիսից հարաւ–արեւմուտք, մօտաւորապէս 30 կիլոմետր տարածութիւնից: Գաշտի բնական թեքութիւնը և հարթութիւնը առաւել փորձան գործը բնականաբար կը դիւրացնէին, բայց որովհետեւ դաշտի մէջ յաճախ են հեղեղատներ և բլրանման բարձրութիւններ, գետինը տեղ տեղ ամուր քարերով է ծածկւած. առանց բարդ աշխատանքների անկարելի էր գործը գլուխ հանել: Մասնաւորապէս հետախուզութիւնը կ'պարզի թէ հեղեղատների և այլ գլուխութիւնների առաւել շինարարն ինչպէս է հարթել: Կարեւոր է այդ հետախուզութիւնը Ուրարտեան արուեստի հետ համեմատելու համար:

Առուն գործում էր մինչև 14րդ դարը, երբ Օրբելիանն իր նկարագրութիւն է տալիս. մասնաւորապէս որ Օրբելիանի նախորդ վանահայրը, Յովհաննէս եպոս.ը, հիմնական նորոգութիւններ էր կատարել: Նորոգողն արձանագրութեամբ յաւիտացրել է իր աշխատանքը, չճշտանալով նախորդին: Ուշթափայի վրայ, Վերինշէնի դէմ յանդիման տեղում, մի ժայռ կայ ցցւած, որի տակով առուն էր անցնում: Այդ ժայռի 2,26 X 0,63 մետր բնականից հարթ երեսին նորոգողը գրել է տւել իր արձանագրութիւնը. «Յամի յորում էր թվ. ՁԽԳ (= 1294) ես տէր Յովհաննէս կամաւն աստուծոյ եւ աղաւթիւք հոգեւոր հաւր մերոյ տէր Հայրապետա տարա զՆուրս Վարադական ի Վարդուհն գոր աստուածապա-

տիւ եւ հոգեւոր տէր Յակոբ գնեալ էր եւ տարեալ բազում աշխատութեամբ եւ արդեամբք զխափառնալն ի բազում ժամանակաց կրկին նորոգեցաք, յիշատակ մեզ եւ նախնեաց մերոց որք հանդիպէք սուրբ երրորդութեամբ յիւնցէք ի Գրիստոսոս:

Այդ երկու շինարար անձերի գործը այլ եւս գոյութիւն չունի. պատմական յիշատակարաններ չնորհիւ միայն գիտենք այդ աչքի ընկնող գործի մասին:

Վարդուարթ ցաքուտ դարձած վայրը գտնուում է Տաթևի վանքի դէմ յանդիման դէպի արեւելք, Որոտն գետի ձախ ափին, Նշանաւոր Սասնակայ կամրջից սկսող զառիվայրերում: Ուշթափայի պուսնգին զետնւող պարսպաձման ժայռի ստորոտում անցկացրած առեւիժի փորւածքն է մնում, մի հին մատուռի աւերակ է փլած պատերի շարքեր, որով բաւական թեք զառիվայրերը կտրատել է յիշած այգիների ու տնկարանների տեղիք են դարձրել:

Հայաստանի անցեալ գիւղատնտեսական մշակութեան համար ուշադրութեան արժանի տաւելանք են խաղողի որթի, պտղատու ծառերի եւ ծաղիկների յիշատակութիւնը. մանաւանդ այն, որ մեր երկրի մէջ Տաթևի ձորում մշակել են ձիթենիներ, որ այժմ գոյութիւն չունին:

դ. Արագած լեռան ստորոտում զետնւում է հնագոյն դարերից իր անունն անփոփոխ պահած Թալին գիւղը, որի մէջ կան եօթներորդ դարուց պահած երկու կիսաւերակ հիկեղեցի, մէկը փոքր մատուռ, միւսը մեծ կաթուղիկէ, եօթներորդ դարու հայկական լաւագոյն ճարտարապետութեան յուշարձան է ուշագրաւ գերեզմանային կոթողներ: Տաւարի մայր սիւններից մէկի վրայ 783 թականից փորագրւած է այսպիսի մի յիշատակարան.

ԱՄԼԻ Թաւականութեան հայոց եւ Ուխտաւոր վանականս եւ Տուֆի եղբայր իմ բերաք աղբերականիս ի Գարկապ նուրբ/ա/տէն ի Թալին. Թէ յիշխա(ն)աց ոք խլել իմ մզկացս պարտական եղիցիս:

Եիշատակարանը սկիզբը արտադրել էր եւրոպացի ճանապարհորդ եւ տպել էր սխալներով Այրարատում: Յետոյ առ տեղեւան մենք կրկին քննեցինք եւ Սոկրատի պատ-

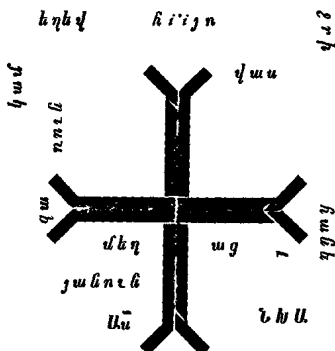
մութեան յառաջաբանում 1892ին հրատարակեցինք, բայց դարձեալ մութ էր մնում, թէ արդեօք նուբասէն պիտի կարդալ, թէ ոչ: Յամենայն դէպս հայ ջրաշինարարութեան արձանագրութեանց մէջ սկզբնական բնագրով հնագոյն արձանագրութիւնն է, 783 թ., որից աւելի հինը մեզ ծանօթ չէ: Թալինը իր շրջակայքով մեր երկրի կարեւոր տեղերիցն էր, թէեւ ներկայումս բաւական խեղճ վիճակ ունի, Հայկական ճարտարապետութեան գեղեցիկ մնացորդներ, ոչ միայն Թալինում, այլ եւ նրա ծոտակայ տեղերում, Մաստարայում, Ներքին Թալինում, Իրինդում, Թալիւում կամ Արուճում, Աշնակում եւ այլն, խոսուն վկանք են, որ վեցերորդ դարից մինչեւ իններորդ դարը, այդ շրջանում բազմաթիւ է լաւ կինցադով տարող ժողովուրդը, որ կարող էր գոյութիւն ունենալ միայն երկրի արդիւնաւէտ եւ յաջող մշակութեամբ եւ որ առաջնակարգ տեղ էր տըրւած ոռոգման գործին: Այդ ենթացում-թիւնը հաստատում է Կոշի ջրային վէճի խնդիրը, որի հետ կ'ծանօթանանք:

Ուխտաւոր վանականը Թրտեղից է ջրեր բերել Թալինի համար, այժմ այդ տեղը յայտնի չէ. Թրտեղից գտնուում Գարկապիցու բաւեց, ընդունելով որ այդ ընթերցուածն է ուղիղը: Տեղական ժողովուրդը, ոչ հին բնակիչներ, այլ նոր դաղթականներ, անտեղեկ են հին բնակիչների մէջ պահուող սովորական աւանդութիւններին եւ նրանց ցուցմունքը առանձին կարեւորութիւն ունենալ չի կարող. իսկ նրանք ցոյց են տալիս հիկեղեցուց մի կիլոմետրաւափ դէպի սարը բարձրացող լեռնահովիտ, որի առաջը հնուց պատնէշ կայ քաշւած, իսկ այժմ հողով է մշտած եւ մշակելի արտ է: Նրանց ասելով այդտեղ հնում արհեստական ջրամբար էր շինւած, զարնան ջրերը հաւաքելու համար, Հովիտը, որ անձամբ քննեցինք, բաւական փոքր է եւ նրա մէջ հաւաքւած ջրերը մեծ բան չէին կարող լինել. սակայն անկասկած է, որ դա իսկապէս ջրամբար է, փոքր մասշտաբի: Ուշադիր հետախուզութիւնը գտնցէ այդպիսի ջրամբարներ աւելի ի յայտ բերի, բայց թէ արդեօք դա է Ուխտաւորի շինածը, թէ տակաւին անծանօթ մնացած Գարկապի ջրերն է բերել, մնում է չլուծ-

ւած: Ուստի մենք բաւականանաք միայն ջուր բերելու փաստն արձանագրելով:

Ե. Էջմիածնի Թանգարան է բերած բազալտ քարից մի մեծ կոպիտ քար, համարեա անտաշ վիճակում, ջրային շինարարութեան յիշատակարանով: Քարի վերեւի մասում, մէջտեղը փորւած է մի խաչ և դրա շուրջն ու ներքեւի ազատ շերտի վրայ, չափազանց սնկանոն եղանակով, առանց տողերի և միատեսակ ուղղութեան, փորագրւած է յիշատակարանը: Գրերի մի մասը գլխագրեր են, մի մասը բոլորգիր, շղագրին մօտեցող:

Այդ արձանագրութեամբ ռմբ ԲՈՐԷ Ի Թագաւորութեան Սինքեֆերմա ջրի առու է հանել ՆԽԱ (= 992) թւին:

ի քաղաքի որ ու
թեան սինգա
հրեմա եւ քոր
կակնեց խաչ:

ակամ եղով հիւյն (հայո) ջրի | զառու
վաս (sic) | մեղաց | հանել | յանուն |
Ան | ՆԽԱ (= 992) | Ի Թագաւորութեան
սինգա | էրեմա եւ քոր | քակ-
նեց խաչ:

Արձանագրութիւնը գրւած է երկաթագրով և հնաձե բոլորգրով. կարդացւում է զժաւորութեամբ և հասկանալի է, որ առաջի հրատարակութեան մէջ սխալներ կան: Հնութեամբ, գրերի ձևով և բովանդակութեամբ կարեւոր է: Այս քար բերւած է Էջմիածին սկզբից դէպի Երասխա երկու ժամ հեռի Բլուր գիւղից, որի առ-

ջիւէն կ'անցնի փոքրիկ առու մը, սկիզբն առնելով Ղարաղալայից: մի տեղեկութիւն որ հաղորդում է Կ. Բասմաջեանը (Բանասէր, 1901, էջ 130-131), որ հրատարակել է քարի լուսանկարը և արձանագրութիւնը: Այս տեղեկութեամբ պարզւում է, առաւին Գորքը հանել է Երասխի սլ ափից, և իսկապէս յիշեալ գիւղը տոգրւում է Երասխի ջրով:

գ. Մխիթար Այրիվանեցիին իր պատմութեան մէջ (հրատ. Մ. Էմիւնի, Մոսկվա, 1860, էջ 68) գրում է.

«Ապիրատ իշխան երկոտաւան հազար հեծելի — Սա շինեաց զկեչառուս և հան զառուս Երեւանայ»:

Երեւանն ունի ներկայումս մի քանի առուներ. բուն քաղաքի անմիջական մերձակայքի շրջանները ջրում են Ղրխաւաղից սկիզբն առնող Գետակաչայի ջրերով եւ Ջանգու գետից հանած առուներով: Անուրոջ է մնում Ապիրատ իշխանի հանած առուի բուն աղբիւրը:

Ե. Բագրատունեաց իշխանութեան մայրաքաղաք ծառայող Նշանաւոր Անի քաղաքը թէեւ շինւած է Ախուրսանի եւ Մաղկոցաձորի հովիտներով կազմւող մի տեսակ թերակղզու վրայ, ինչպէս Արշակունիների ամրաց Անի-կամախը, բայց այդ ջրերը շատ խորն են ընկած, ամրութիւն ներքի և պարիսպների շրջանակից դուրս, և ազգաբնակչութիւնը գետնափոր անցքերով միայն կարող էր մօտենալ այդ ջրերին: Պրոֆ. Մառի պեղումները քաղաքի մէջ ի յայտ բերին վանազան ուղղութեամբ տարւած քունգեր, որոնց հետքերը տառնում հասցնում են մինչև քաղաքի արեւմուտքում գտնուող, ոչ շատ հեռի ընկած Աւաջաղաղի ստորոտները: Աւաջաղաղից մեծ յորգութեամբ աղբիւրներ են դուրս ժայթքում, որ ընկան հոսանքով ուղղւում են դէպի Անին և Մաղկոցաձորի ջրերի մի մասն են կազմում:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՅԻՍՏՐՈՍ ԱՐԳԵՊՍԿ.

(Շարունակելի) (4)

ԵԿԵՂԵՑԱՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՊԱՏՐԻԱՐԷ

ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Եթէ այս ինքնագիր տողերուն պէտք է հաւատ ընծայել, Գրիգոր վրդ. Կեսարացի ընաւ իջմանին երթալու մտադրութիւն չէ ունեցած, այլ ուղղակի Կեսարիոյ ճամբով գացած է Սիւս և հոն ոչ միայն ձեռնագրուած է եպիսկոպոս՝ այլ և խոստացած է հնազանդութիւն Կիլիկիոյ կաթողիկոսին:

Իր եղբորորդին՝ Յակոբ քհ. Կեսարացի, որ իր հօրեղբոր կենսագրութեան մէջ տարբեր պատմած է, և իջմանին երթալու ճանապարհէն արգիլուած՝ Սիւս գացած ցոյց տուած է զինքը, հաւանօրէն այս կարկտանը յարմարեցած է պատմութեան առջև արգարացնելու համար Գրիգոր Կեսարացին, որ հակառակ իր հանդիսաւոր խոստումին և յայտարարութեան և նոյն իսկ անէծքներուն, քիչ յետոյ իջմանայ աթոռին յարեցաւ՝ երբ հոն բազմեցաւ իր ուսուցիչն Սրապիոն Ուռայեցիին և ապա իր աշակերտը՝ Մովսէս Տաթևացին:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի, հակառակորդ Մելքիսեդէկ կաթողիկոսի և անոր ձեռնաստուն Յովհաննէս խօսիլ, արդէն ընաւ հաւանական չէր որ զիջանած ըլլար անկէ ձեռնադրութիւն ստանալու, մանաւանդ երբ ինքն իրբ Կիլիկիոյ աթոռին թեմական և Ագարիա կաթողիկոսին ղրկուած Սիսի կապուած էր և իրբ այն՝ արդէն պատրիարք ընտրուած էր:

Հետեւաբար հաւանական չէր որ Կ. Պոլսոյ ժողովուրդը իջմանայ կաթողիկոսին ղրկած ըլլար և ինքն ալ այդ մտքով ճամբայ ելած ըլլար:

Իրողութիւնը՝ իր մանրամասնութիւններուն մէջ որոնք նոյն իսկ իր գրչով կը պատմուին՝ ասկէ տարբեր եղբակացութեան մը չեն կրնար հասցնել:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի, այսպէս 1602 մայիս 29էն մինչև յունիս 28, երեսուն և մէկ օրերու միջոցին, ձեռնագրուեցաւ «ե-

պիսկոպոս եւ առաջնորդ Սասնաթոռ» ըստ Յակոբ քհ. Կեսարացիի և «ի վերայ Սասնաթոռ պատրիարք» ըստ Սիմէոն Սսոյ կաթողիկոսի թուղթին (էջ 66):

Հ. Գրիգորիս վրդ. Դալէմքեարեան ևս անշուշտ հիմնուելով այս վկայութեանց վերայ ինքն ալ կը հաստատէ թէ ան ձեռնադրուած է «եպիսկոպոս և առաջնորդ Կ. Պոլսոյ» (Կէնսաբլանկէնէր Ա. 1554—1822, էջ 4):

Հետեւաբար Գրիգոր վրդ. Կեսարացի ձեռնադրուած է եպիսկոպոս Կ. Պոլսոյ և ոչ թէ Կեսարիոյ վրայ, ուր պատրիարք ընտրուելէն յետոյ 1602ին գացած է, Կիլիկիա երթալու համար անկէ անցնելով: Ուրիմն հաւանօրէն Գրիգոր վրդ. Կեսարացի 1602ին տակաւին ձեռք չէր բերած Կեսարիոյ աթոռը, ուր իր պատրիարքութենէն վանուած չըլաններուն դատած է:

«Սեպիսկան վիճակն իւր՝ Իստանպոլ» (Յակոբ քհ. Կեսարացի) բացատրութիւնը այս կերպով կ'արդարանայ: Զարմանալի է որ Առաքել Դաւրիթեցի, քսան և հինգ տարի յետոյ 1629ին կը հաստատէ թէ դեռ վարդապետ էր և անոր հակառակորդներէն՝ Արիստակէս վրդ. Խարբերդցի իրբ թէ ասոր համար Լեհաստանի առաջնորդ Նիկողոսյ. Թորոսովիչը կը թելադրէ չհնազանդել կամ կարեորութիւն չտալ անոր բանադրանքին, ըսելով թէ ազու եպիսկոպոս ևս և նա վարդապետ՝ չունի իշխանութիւն ի վերայ քո» (Առաքել Դաւրիթեցի, էջ 370):

Այս առիթուածը կը մեկնէ Բարդէն Ծ. Վրդ. Կիւլէսէրեան (այժմ կաթողիկոս Կիլիկիոյ) Վարդապետական առիթանէրը Հայ Սինդիկատի մէջ յազուածաբար մէջ (Լոյս, 1906 էջ 1184), ուր փաստացի կ'ապացուցանէ թէ Առաքել Դաւրիթեցի վարդապետութիւնը և եպիսկոպոսութիւնը կ'անջատէ

իրարմէ, և Գրիգոր Կեսարացի, ինչպէս կ'երեւայ, իբր վարդապետ իւր ըսնազրէ Նիկիոյ եպօսը որ վարդապետական աստիճան չուներ և արեգայ էր երբ եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ:

Ամէն պարագայի մէջ հարկ է ըսել թէ Գրիգոր Կեսարացի սիրած է յաճախ կոչուիլ «Եւրդապետ», վասնզի այն ժամանակներու համար վարդապետութիւնը իբր շքանորհի և իբր կարողութեան տիտղոս աւելի բարձր նկատուած էր և առանց վարդապետական աստիճան ստանալու եպիսկոպոսացողներ բազմաթիւ էին:

Յ.

ԻՐ ՊԱՅՔԱՐԸ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Գրիգոր Կեսարացի Միսէն մեկնեցաւ 1602 Յունիս 28ին և եկաւ Կ. Պոլիս, իր աթոռը: Այդ օրերուն ինչպէս բովանդակ պետութիւնը նշանակէ Կ. Պոլիս կը գլխունէր տագնապալից վիճակի մը մէջ, Օսմանեան կայսրութիւնը Նոյնիսի քայքայման աստիճանին հասուցած մեծ չիֆթուքեան մը հետեանօք, որ բոլոր Անատոլիոյ բնակչութիւնը յուզումի մատնած և զանոնք հարկադրած էր մեծ զանգուածներով ապաստանելու Կ. Պոլիս և անոր մերձաւոր շրջակայքը, որոնք համեմատաբար անդորր մնացած էին:

Այդ մեծ չիֆթուքի մէջ ձեւալի կոչուած ասպատակներու, ապստամբներու և աւազակներու յուզկատարութիւններն ու ըմբոստութիւններն էին, որոնք բոլոր Փոքր Ասիան անապահովութեան մատնած էին և Հայաստանէն մինչև Կեսարիա, Գոնիա և Նոյնիսի Բէօթարիա իրենց տիրապետութեան ենթարկած էին:

Այս աւազակներուն անգթութիւններէն և կողոպտումներէն խոյս տալու համար հազարաւոր Հայեր, արիւններու հետ ապաստանեցան Կ. Պոլիս, Ռումելի և Նալուֆայի և Նիկոմիդիոյ կողմերը:

Եկուորներու այս բազմութիւնը Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութին մէջ առաջ ընդունաւ նոր պոյճար մը, բնիկներու և եկուորներու կըռուի մը, որ մեծ համեմատութիւններ առաւ:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի, իբր պատրիարք, այս տագնապալի և չիֆթ օրերուն մէջ, չէր կրնար խաբաղ ժամանակամիջոցի

մը արգիւնաւորութիւնը գործել, և մասնաւորապէս իր խառնուածքով՝ տնման ու վեր մնալ ամէն տեսակ պայքարներէ: Հետեւաբար իր հռանդուն քնաւորութեամբ և աշխարհովը նստուեցաւ Կ. Պոլսոյ յուզումնալից յորձանքին մէջ, և պայքարի կեանք մը ունեցաւ: Դժբախտութիւն մըն է որ իր գործունէութիւնը ներկայացնող անաչառ պատմիչ մը չկայ: Իր շաղկերտը և միանգամայն եղօրորդին Յակոբ քհ. Կեսարացի, յիշատակարանի որ մէջ շատ համառօտ տողերով — որոնք բաւական ալ չիֆթ են — պայն կը ներկայացնէ՝ աւելորդ է ըսել՝ շատ մեծ գովեստներով:

Ժամանակակից երկու պատմիչներէն Առաքել Դարիժեցի, Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի գործունէութեան շրջանակէն շատ հեռու միջավայրի մը մէջ ապրած, միշտ լաւ վերաբերում, յարգալից արտայայտութիւններ ունեցած է Գրիգոր վրդ. Կեսարացիին համար: Իր տեսութիւնները մեղի համար անոր համար աւելի մեծ կշիռ ունին որ անկառ ուղղակի շիֆթ չէ ունեցած Գրիգոր Կեսարացիի հետ և չէ խառնուած անձնապէս ժամանակակից գէպեբուրուն, և հետեւաբար անձնական տեսակետներ չէն պատրած իր միտքը: Միայն ցաւալի է որ իր տեղեկութիւնները շատ սահմանափակ ու քիչ են Գրիգոր Կեսարացիի գործունէութեան մասին:

Միւս պատմիչը՝ Գրիգոր Դարանաղցի շատ ընդարձակ ծանօթութիւններ և մանրամասնութիւններ ունի իր մասին, վասնզի ապրած է ճիշդ այն միջավայրին մէջ որ Գրիգոր Կեսարացի գործած է: Սակայն շատ հեռու է անկողմնակալ պատմիչ մը ըլլալէ, վասնզի անձնապէս խառնուած է այդ գէպեբուրուն զորս կը պատմագրէ: Ինքն մասնակցած է պայքարի և Գրիգոր Կեսարացի պատրարքին հակառակորդներուն հետ գործակցած: Հետեւաբար իր արտայայտութեանց մէջ անձնական կիրք ու զգացում գրած է և շատ անգամ Կեսարացիին կ'որակէ այնպիսի անականխելով որոնք իր ներքին մաղձ և թոյնը կը մատնանէին: Ան ի դէպ և յանդէպ Կեսարացիին կը կոչէ «անհանգիստ, անկազմութեան, գոռոզ քառոյ», «քոնաւոր վիշապ», «անյազ գայլ», «սխառաւոր», «գազանացեալ», և այլն, անտեղի և անվայել մակդիրներով:

Այս ծանօթութիւնները հարկ է միշտ ի մտի ունենալ, վասնզի յաճախ կարգ մը դէպքերու համար, չուենանալով ուրիշ աղբիւր՝ ստիպուած պիտի հետեւինք Դարանաղցի տեղեկութիւններուն, որոնք միշտ գունատուած են, ինչպէս ըսի:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի Սիսէն Կ. Պոլսի գառնալէն յետոյ, ըստ Յակոբ քհ. Կեսարացիի, «անդ արտ բազում ուղղութիւնս: Ասիակ կը նշանակէ թէ Գր. վրդ. Կեսարացի կանոնաւորութիւններ մտցուցած է: Սակայն անոնք լրնշ էին: Այս մասին ոչ մէկ տեղեկութիւն ունինք: Իր առաջին պատրիարքութեան ժամանակին վրայ, որբիշ ծանօթութիւն ալ չկայ, ոչ Դարբիժեցիէն և ոչ Դարանաղցիէն աւանդուած:

Սակայն կրնանք խորհիլ թէ այդ ուղղութիւնները որոնց կ'աղանարկէ Յակոբ քհ. Կեսարացի ուրիշ բան չէր իմէ ոչ սրբազրութիւնները այն խանգարումներուն, որոնք առաջ բերած էին Հայ Եկեղեցիին մէջ, անոր պաշտօնեաներէն ոմանք, զանազան նկատումներով և զուն ուրիշ համոզումներով յայտնի կամ ծածուկ յարելով Կաթողիկ Եկեղեցւոյն և Հռոմի հպատակութիւն յայտնելով:

Ժամանակին երկու կաթողիկոսները, Դուրիթ Վաղարշապատցի՝ 1605ին և 1607 մայիս 13ին դաւանութեան թուղթ տուած էր Հռոմի (ՀԱ. 1934, էջ 241), իսկ Մեւքիսեղեկ Դառնեցի, 1610 մայիս 15ին հաւատոյ գաւառութեան թուղթ մը դրկած էր Հռոմ, ժամանակին ամենէն յայտնի, գործօն և ուսումնական դէմքերէն: Վանի նախկին առաջնորդ Զաքարիա եպս. Վանեցիի միջոցաւ, որ նոյնպէս կաթողիկոսութեան հակամէտ էր:

Իսկ Յովհաննէս Ուռլ, Կ. Պոլսոյ առնին պորթարքը, նոյնպէս յարած էր այս համոզման և այսպէս ծնունդ առած էին դարձեալ, ինչպէս երբեմն, երկու դպրոցներ, աւանդապահներու և նորասէրներու, կամ հին բաւերով՝ արեւելեաններու և ալմարաններու, որոնք իրարու դէմ կը մաքառէին:

Եկեղեցականներու այս պառակտումը հաւատացեալներու մէջ ալ արձագանգ զբտած էր և ժողովուրդը ևս բաժնուած էր երկուքի:

Երբեմն մէկ և երբեմն միւս կողմը կը զօրանար և կը յաղոդէր իր մարդը պատրիարքական աթոռ բարձրացնել:

Հետեւեալը պատրիարքական աթոռին շուրջը մղուած պայքարներուն շարժառիթները ժէ. դարուն երկու առանցք ունէին, մին՝ բնիկներու և եկուորներու պայքարը, և միւսը՝ աւանդապահներու օտարասէրներու մաքառումը:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի՝ իբր աշակերտը Սրապիոն Ուռլայեցի, կը ներկայացնէր ժամանակին եկեղեցականներու մէջ զբնթէ աւանդապահներու զխառնըր կամ պետը, որ Հայ Եկեղեցւոյ օկրոնքներուն անվթար պահպանութեան համար կը պայքարէր իր բոլոր աւժով: Թէ իրն միջոցներ կիրարկեց իր գաղափարներուն յաղթանակը ապահովելու համար Կեսարացիներու յատուկ յոմառութեամբ ու կորոզով օժտուած այս պայքարող եկեղեցականը, զժախտաբար մեղի յայտնի չէ, սակայն յայտնի է թէ անիկա կարի խնոթ ու դժման հղած է իր հակառակորդներուն կամ անոնց դէմ որոնք օտարաւոր գաղափարներու արձագանք կ'ըլլային:

Իր բուռն միջոցները ապահովաբար իր թշնամիները պէտք է զբոգած ըլլան իրենց կարելին ընելու որպէսզի զայն տապալին, անշուշտ օգտուելով ժամանակին յուզումնալից վիճակէն:

Արդարեւ հակառակ սովորական ցուցակներու, որ իր պոշտօնավարութիւնը կ'երկարեն մինչև 1610, Դարանաղցի գրուածներէն կ'երևայ թէ, ամբողջ Անատոլուն տակնու վրայ ընող ձեւալիներու չիօթութեանց և սաստիկ սովին և մանաւանդ Անատոլուի բնակչութեան գունդ առ գունդ և ստուար բազմութեամբ գէպի մայրաքաղաք և շրջակայքը խռժած այդ լըլանին, այդ ընդհանուր յուզումներուն մէջ, ինչպէս կ'երևայ, Գրիգոր վրդ. Կեսարացի ալ մտաբուած է Կ. Պոլսոյ աթոռէն կամ կամովին զայն թողած է 1605ի տետները և գացած է Կեսարիա, ուր կը գտնենք զինքը «վերստետոյ» տիտղոսով 1607ին:

Մետրոպ եպս. Նշանեան (տես, Գրէգոր Դառնալէ, էջ ԻԹ) իրաւամբ կ'ենթադրէ թէ 1605ի գարնան Գրիգոր վրդ. Կեսարացի պէտք էր բացակայ եղած ըլլար Կ. Պոլսի:

սէն, վասնզի Դարանազդին երբ այդ օրերուն կ'աֆայէն Կ. Պոլիս կը դառնայ, առիթ չունենար զինքը տեսնելու և 1607ին կը գրէ թէ «դեռ չեմք տեսնել զինքն» (Դարանազդի, էջ 117)։

Ք.

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

Կեսարացի Կ. Պոլլիսէն հեռանալէն յետոյ գացած է իր ծննդավայրը, ուր մնացած է մինչև 1607ի վերջին ամիսները (Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր), որոշափ կ'երեւայ ոչ իբր պատրիարք (Հ. Փր. Կալէմբերեան, Կեսարի-Ինսիդ, Ա. էջ 3)։

Այս ժամանակամիջոցին իր հայրենակիցները հաւանօրէն իրեն կը վստահին թեմին առաջնորդութիւնը կամ իբր այն կ'ընդունին զինքը։

Այդ թուականներէն մեզի հասած են յիշատակարաններ, ուր ինքը կը յիշուի իբր առաջնորդ կամ վերատեսուչ Կեսարիոյ։

Իր Կեսարիա գտնուած տեղին է որ Տիարպէթիւրի մէջ կը վախճանի Սրապիոն, Գրիգոր ժ.Վ. Կրօթարեալ կաթողիկոսը և իր մեծ ուսուցիչը (1606 Ապրիլ 26) և այս առթիւ ինքն կը խմբագրէ Կեսարիոյ մէջ Գանձ մը (Տաշեան, Ցառակ, էջ 732)։

Այս մահուան պատճառով խորապէս ազդուած ամթեցիք, որոնք մօտէն կը ճանչնային զԳրիգոր վրդ. Կեսարացիին՝ իրենց Առաջնորդին և Աւագ Վարդապետին անդրանիկ սանը, — որ ինչպէս տեսնուեցաւ հաւանօրէն իրենց մէջ սպրած էր մօտաւորապէս տասը երկու տարիներ — զինքը կը հրաւիրեն մխիթարելու համար իր ուսուցիչին սգաւոր հօտը։

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի, որ այս միջոցին հրաւէր ստացած էր Կ. Պոլլիսէն, փոխանակ անձամբ երթալու Ամիթ, անոնց թուղթ մը կը գրէ և կը խոստանայ Կ. Պոլլիս՝ առջ վասն պատրիարքեան որպէս նոյն կամին, այլ վասն հաշտութեան, որպէս եւ կամ փոխ երթալէ յետոյ կ'առնայ Ամիթ և իրենց խնդրանքը կատարել։

Ահա այդ թուղթը.

«Եւ ընդ օրհնութեան ծանուցումն լիցի Գրիգորացի մերոց, զի յորժամ լուաք զբաւթալից համբաւն որ վասն խաւարման Արեւ-

զականն մերոյ, յայնժամ կամէաք առ ձեզ գալ, յողջադուրի զշիրիմ առբր նշխարաց նորա, և ի մխիթարել զորացեալ զորդիւդ նորա, բայց ոչ կարացաք զալ վասն դժուարութեան ճանապարհին, որ յաղագս առաւտակաց եւ աւազակաց։ Այլ ողբերգական եւ մխիթարական թուղթս գրեցաք՝ երեսնամակն եւ առաքեցաք առ ձեզ, թէպէտ ոչ կատարեալացն, այլ դազնաքեալ. զի կամիք մեք ինքնին գալ և մխիթարել(ու) զձեզ. թէպէտ անմխիթար է սուք մեր։ Բայց այժմ թաղում պատգամաւորս եւ միշնորհս արկանելով. թէպէտ մեք ոչ կամեցաք զսուղին, այլ ողջալ ժողով ոչ միտեալ կամ երկիցս, այլ բազում անգամ առաքելով առ մեզ արեւաւատարիմ հանգերձ ձեռագրովք կնքելովք յամենայն ժողովողներէ նոցա. և մեք տեսաք զյերմիականդ սէրն եւ զկատարեալ զղձման սոցա և ոչ կարացաք ընդդիմանալ սոցայ։ Զի ես պատրաստուիմ էի որ մահուա դայի մխիթ զցալանութիւնն ի մէջ ձեզ առնէի(ս)։ Բայց այժմ ի հոռոտանդուպալսէ եկին հոռոտանք վերստին հրաւիրակք յաւգնայգոյն քան զհաւաքինան ստիպին զմեզ գնալ առ նոսայ։ Վասն որոյ կամ եղև ոչ մեզ գնալ. բայց ոչ վասն պատրիարքութեան, որպէս նոքայ կամին, այլ վասն հաշտութեան, որպէս եւ կամիք. լուս Տեսան թէ՛ թող զպատարեալն քո ի վերայ սեղանոյն եւ երթ նախ հաշտաց ընդ եղբարն եւ յետ այնորէի գալ ի մխիթ։ Մեր կամին այդ է որ զվստուածանին կամ զմօռք իսկն ի մխիթ առնեմք, եթէ Տէր կամեցի և առաջնորդեցէ Ոյլ լերուք ի Տէր (Ձեռ. էջ միածին թիւ 610. հրատ. Հ. Ն. Ակինեան, ՀԱ. 1933, էջ 166)։

Նոյն օրերուն (1607 Նոյ. 28ին) Եփ Գաղան Կեսարիա, ի պողոտ սրբոյն Սարգիս զօրավարին կը գրէ օրերէ թուղթ մըն ալ առ տանկայն հաւատացեալոյ Գրիգորին որ ի մայրաքաղաքն յուրժան, ողբալու համար իր ուսուցիչին մահը։ Եթէ Ամիթ աթոռն էր Սրապիոնի, Ուրֆան ալ ծննդավայրն էր, ուր այնքան յարգանք և սէր կը վայելէր Սրապիոն։

Գրիգոր Կեսարացի ինչպէս Ամթեցիները նոյնպէս Ուրֆացիները մխիթարել պարտականութիւն կը համարէր, և որով-

(*) Այսինքն Սրապիոնի մահէն (1606 Ապրիլ 26) յետոյ առաքին ծնունդը. որ էր 1607 Յունուար, եւ կը խոստանայ 1607ի Սեպտեմբերին հոն ըլլալ, Գ. Պոլլիսը խաղաղեցնելէ յետոյ։ Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան լեմ գրեալ ինչու այս թուղթին թուականը կ'ենթադրէ 1608 և 1608 Դեկտեմբերին Կեսարացիին Գ. Պոլլիս հասած կ'ենթադրէ, մինչ, վաղաքանաւորէն 1607 Հոկտ. 25ին եւ 1608 Սեպտ. 10ին Կեսարացիին Կ. Պոլլիս ըլլալը գրեալն։

հետև իրեն կարելի պիտի չըլլար անձամբ այդ պարտքը կատարել, գրով կ'ընէր:

Այս գիրքին մէջ ինքզինքն կը հռչէ ձևաւորման և Յիսուսի Բրիստոսի նուազ Ժողովոյ Գրիգոր տակ անուանք վարդապետ . . . որ կոչեցաւ վերահանուլ մայրաքաղաքին Կեսարիոյ (Տաշեան, Դժ, էջ 732):

Միայն կէտ մը կայ որ կ'արժէ լուսաբանել: Այս Թուղթին համար ծանօթութեան մը մէջ ըստուած է թէ զգրեցաւ միայն քաղաքին նախկին ի թվականին Հայոց ՌԺԶ (= 1607) հոտի անոյ ի Ժ և ըստ Հոռոմայեցոյն նոյնքան անոյ ի Ժ, յառուր շարաքու յիններորդ ժամու ի քաղաքին Կեսարիա, ի դուռն արդոյն Սարգիս Զօրապետին, ինչ որ սխալ պէտք է ըլլայ, վասնզի Գրիգոր վրդ. Կեսարացի 1607 Հոկտ. 25ին հիշէ Կ. Պոլիս էր, ինչպէս կը հաստատէ Դարանաղէի, (տե՛ս էջ, 124), անկարելի է որ 29 Նոյեմբ. բերի օրը Կեսարիա դարձած ըլլար կրկին:

Հաւանական է ընդօրինակութեան թըւաւորման համարիլ այս Թուականը:

1607ին Գրիգոր Կեսարացի Կ. Պոլիս էր և հոն Նոյն իսկ պատրիարք զարձած անշուշտ, տեղացիներու ստիպումով:

Ինքն որ Կ. Պոլիս գացած էր միայն խաղաղութեան համար, իր վրայ կը պահէր Կեսարիոյ առաջնորդութիւնը, ուր ունէր օգնական մը կամ ժամանակին սովորութեան համաձայն աթոռակից մը, այսինքն մէկը՝ որ հաւասար իրաւունքով կը վարէր առաջնորդական պաշտօնը:

Այդ ժամանակին համար ասիկա անսովոր ձև մը չէր: Էջմիածնի կաթողիկոսը ունէր մէկէ աւելի աթոռակիցներ: Կիլիկիա նմանապէս: Երուսաղէմ ևս Նոյն ձևով երբեմն կառավարուած էր: Կ. Պոլիս Նոյնպէս, եթէ ոչ Նոյն՝ գէթ անոր մօտ ձևեր ընդգրկած էր:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի ալ իր ծննդավայրէն բացակայութեան շրջանին համար այս գրութիւնը կիրարկած կը թուի, Մարտիրոս անուն եպիսկոպոս մը իրեն օգնական անունով, ինչպէս կը հասկցուի Շարականոցի մը յիշատակարանէն, որ կ'ընէ թէ քանի եղեալ կ'ստեղծուաւ սա ի մայրաքաղաք Կապադոկիայ, որ Կ Կեսարիայ Հայքն առաջին և միւս անունն որ Կ Մաշակ: Ընդ հոսկանաւ սուրբ Սարգիս և սուրբ Աստու-

ծածնի և այլ արդոց, որ սա կան ի օգնութիւն Բրիստոսին: Արդ գրեցաւ սա ձևաւոր անաւան գրի Յակոբ Բարսեղապետ և ի թվականութեան անուն հայկազան տուարի ՌԺԶ (= 1608) մայիս անոյ ի Զ. արեւ Եշ. ի և ի կարողիկոսութեան Սայ Տեառն Յովնանիսի և յառաջնորդութեան քաղաքի քաջ և արի Բարսեղապետի Գրիգոր վարդապետի և Մարտիրոս եպիսկոպոսին (Տաշեան, Մարտ. Զո, էջ 525-526):

Ա. ԱԼՊՈՅԱՆԱՆ

(Շարունակելի)

(4)

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԱՄՍՕՐԵԱՅ ԼՈՒՐԵՐ

● Ուր. 1 Մայիս. — Ս. Պատրիարք Հօր այցելեց Կ. Պոլիս իր պարզ գոյնէն ուսուցչներէն Գ. Լօբէն Եւ Մարտիրոս:

● Շր. 2 Մայիս. — Ս. Պատրիարք մատուցուեցաւ ի Ս. Փրկիչ. հանգ. Տ. Մատթէոս եպ. Գայրզնէանի մահուան տարելիցին առթիւ. Տ. Սիոն վրդ. քարոզեց ձեռք տուեալ էր գիտել ըզխորհուրդս արքայութեան ընթացքով. իբր արքայութեան խորհուրդի գիտութիւն ներկայացուց ևս մատուցեց ծանօթութեան իւրը, որ մարդկային արտի ամենէն անառիկ զգացումն է, և Բրիտանիա առաւելութեան և մարդկութեան շնորհաւորութիւնը, որ մարդկային բարոյականին հիմն է, և եզրակացուց թէ քրիստոնէին ամենէն կենդանի ձգտումը պէտք է լինի առաւելութեան գիտութեան այդ երկու տարբերութեան հոգեւոր հաստատութիւնը: Հ. Սիոն երեկոյին և օրանախօսեց ժառանգաւորացի մէջ. Նիւթն էր ձայն-Երուսաղէմը՝ արարական տիրապետութեան շրջանին:

● Գշ. 5 Մայիս. — Ս. Պատրիարք Հօր այցելեց Զուգեղեանական ապահովագրական ընկերութեան մը Գահիրէի տնօրէնը, արտասահման տնօրէնը արգայիին մը ժառանգութեան մասին տեղեկութիւններ ազդու համար:

● Ուր. 8 Մայիս. — Ս. Պատրիարք Հօր այցելեցին Առաւել Երուսաղէմի եպիսկոպոսը և իր փոխարեգը:

● Կիր. 10 Մայիս. — Ս. իսկ Երեմիան տունին առթիւ, Մայր Տառնարին մէջ քարոզեց Տ. Պարգե. վրդ. բնարան ունենալով Ալլի ինչ քա-

լիցի պարծնիլ բայց միայն ի խաչն Տեսան մե-
րոյ... անաքիւսական խոսքը, բացատրեց խա-
չին խորհուրդը իբրն աղբիւր հաւատքի, քա-
ղաքեան և միթմարութեան:

● Դշ. 13 Մայիս. — Կէտօրէն վերջ, Նիթով-
դիւսի վշտային ներկիւրը ուխտաւորաբար այցելեց
ի Ս. Յակոբ, իր երկու գաւազններուն հետ: Ս.
Պատրիարքը եւ Միաբանութիւնը ընդունեցին
զինքն, և պարտաւարտաբար հատարեցաւ՝ ի
զոհացում իր քրիստոնէական բարեպաշտու-
թեան:

● Եշ. 14 Մայիս. — Ս. Պատրիարքը, ընկե-
րացեալութեամբ Առաջ Թարգման Տ. Հայրիկ վրդ-ի
և գիւսնապետ Գ. Նուրհանի, փոխ այցի գացին
Նեկիւսին, ի Քիւնկ Տէվլիս:

● Եր. 16 Մայիս. — Դիւանապետ Գ. Նուր-
հան Յոպպէ գնաց, գատական գործով:

— Ներկային, Ժառանգաւորացի մէջ բանա-
խօսեց Տ. Զգոն վրդ. Ինչո՞ք էր զՀայ-երու ա-
ղէմը՝ Խաչկարաց տիրացեալութեան շրջանին:

● Կիր. 17 Մայիս. — Ս. Պատրարքը մա-
տուցանեցաւ ի Ս. Յարութիւն քարոզեց Տ. Սե-
մէթէ վրդ. ընտրանն էր ըՄԼԷ կարէր առ, որ ե-
րաց զոչ Կուրին, առնել զի և սա մի՞ մեղքի-
բացատրեց թէ Աստուած միակ մեթնոով մը չէ
որ կը գործէ, այլ իր մեթնոները և մեթնոները
կը զարգացնէ ըստ պահանջելոյ պարագայից, և
ամէն անգամ նոր և աւելի պայծառ կերպով մը
կը յայտնէ իր փրկարար կամքը:

● Եշ. 21 Մայիս. (Համբարձում Տեսուն). —
Ներկայ պարագայից բերմամբ, այս նաւիրական
տանը այս տարի կարելի չլինելով պաշտել իր
բուն պատմական տեղւոյն՝ Զիմնեանց լեռան
վրայ, հանգիստաւորուեցաւ Մայր Տաճարին մէջ.
քարոզեց Ս. Պատրիարքը. Համբարձման հրաշ-
քին իրականութեան մէջ ցոյց տաւաւ մարդկա-
յին հոգիին բարձրացման և աշխուշական խոր-
հրդանշանը. և, մատենաշիւով աստուածային
փառքի այդ բարձունքին ստորոտի Գեթնեմա-
նիի ձորը, որ մեր Փրկչին հոգեկան տառապան-
քի հովիտը եղաւ, եղբակցաց թէ սուրբ վիշ-
տեղու ընդունաւ մարդը միայն կրնայ քարձա-
նալ հոգեպէս:

— Տ. Եղեշէ վրդ. Եգիպտոս մեկնեցաւ, Ժա-
ռանգաւորաց վարժարանի աշակերտներ ըն-
դունելու համար Ապա պիտի անցնի Սիւրիա:

● Եր. 23 Մայիս. — Ս. Պատրարքը, ըստ ա-
վորութեան, մատուցանեցաւ ի վերայ տանեաց
Ս. Համբարձում մատրան մէջ:

● Կիր. 24 Մայիս. — Ինչպէս երէկ իրկուս-
նիրականութիւն պաշտամունքը, նոյնպէս, այս առա-
ւոտեան ժամերգութիւն և Ս. Պատրարք տեղի
ունեցան ի Ս. Հրեշտակապետ, Բ. Մաղկազարցի
տունին առթիւ, ի խորհուրդ Դ. Գառնայի երե-
տակին, որ կը յիշուի Ս. Լուսաւորի վերապի-
տաւորութեան մէջ: Տ. Զգոն վրդ. քարոզեց,
զուգահիշելով ըրաւ երկրաւոր և երկնաւոր երու-
սաղէմներուն, ներկայացուց երուսաղէմական
բարեպաշտութեան և ուխտաւորութեան իմաս-
տը չին և նոր Խորայէնիւրա կրօնական կենե-
քին մէջ. և ցոյց տալով անոր արժէքը մասնա-
ւորաբար քրիստոնէական զգացման տեսակէ-
տով, բացատրեց Տնօրէնական վարչերու և յի-
շատականերու առթած ներշնչութիւն որբարար
ներգործութիւնը:

*
* *

— Պաղեստինի մէջ իբր վեց շաբաթներէ ի
վեր շարունակաւ գործադուլին հետեանքով
յառաջ եկած անտեսական դժուարութեանց մէջ
մեր կարօտեաններուն հարկ եղած ինքամբ մա-
տուցանելու համար, Ս. Աթոռոյ Տնօրէն Ժողո-
վը վաւերացուց ժողովրդային ձեռնարկութեամբ
կազմուած Նպատաւորալի Մարմին մը, որ հան-
գանկութիւն կը կատարէ և երկու շաբաթներէ
լուծած է օգնութեան այդ գործին: Վանական
Վարչութիւնը իր կողմէ հարկաւոր բարոյական
և ներթափանց աշխուշութիւնը չի զանաւար այս
ձեռնարկին:

*
* *

— Այս ամսուան մէջ Տնօրէն Ժողովը գումար-
ուեցաւ տանըմէկ անգամ, իսկ Միւր. Ընդհ.,
Ժողովը երկու անգամ: Ընդհանուր Ժողովոյ նիս-
տերուն մէջ Նկատի առնուեցաւ Տնօրէն Ժողո-
վին պատրաստուած 1936 Մայիս — 1937 Ապրիլի
ընդհ. պիւտնէն, իր բոլոր մասերով, և վաւե-
րացուցաւ ինչ ինչ փոփոխութիւններով: Շյ-
մական տարեմուտի առթիւ կատարուեցան նաեւ
պաշտօններու մասին տնօրէնութիւններ, Ըն-
տրուեցան, Տ. Պարգէ վրդ.՝ Տեսուչ Ս. Յարութե-
ան Տաճարի. Տ. Խորէն վրդ.՝ Տեսուչ Ս. Աս-
տուածածնի և Ս. Փրկչի. Տ. Տրգատ վրդ.՝ Վե-
րահուիչ Մոմատան և Հանդերձատան. Տ. Միւ-
ռոն վրդ.՝ Մատակար. Տ. Աթոռոյ Արեղայ՝ Եզ-
նական Մատակարարականպետի. Երկնաւոր
Ապա Սրկ. Ինթոյեան՝ օգնական կաշտակաւ:

ՀԵՏԵՒԵԱԼՆԵՐԸ ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԵՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏՐԱՏԷՆ

ՀԵՋՆԱՐ ԱՂՐԻԻՐ, (Մկրտիչ Արմէն), Վէպ, Երևան, Պետհրատ, 8⁰, էջ 202, մէկ օրինակ:

ԽԱՂՈՂԻ ԱՅԿԻ ՏՆԿԵԼԸ ԵՒ ԽՆԱՄԲԸ, (Ե. Ասլանեան), Դիւղատնտեսական, Երևան, Գիւղհրատ, 1935, 8⁰, էջ 93, մէկ օրինակ:

ՇԵՐԱՄԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ, (Շ. Հ. Գալուստեան), Երևան, Գիւղհրատ, 1935, 8⁰, էջ 169, մէկ օրինակ:

ՍԵՂԱՆԻ ՃԱԿՆԻԿՂ, Բուսաբանական, Երևան, Գիւղհրատ, 1935, 8⁰, էջ 63, մէկ օրինակ:

ՕՐԿԱՆԱԿԱՆ ՔԻՄԻԱՅԻ ՁԵՌՆԱՐԿ, (Ա. Ֆ. Հոլլեման), Թրգմ. անգլ.է Սարգիս Ալէմեան, Ա. Մաս, Գիտական, Երևան, Պետհրատ, 1935, 8⁰, էջ 449, մէկ օրինակ:

ԹՈՒԱՐԱՆԱԿԱՆ ԴԱՍԱԳԻՐՔ, (Ն. Ս. Պողոսով), Թրգմ. Ա. Շուարշեան, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8⁰, էջ 97, մէկ օրինակ:

ՍՏԱԽԱՆՈՎԵԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԱՍԻՆ ՃԱՌԵՐ, (Վ. Մ. Մոլոտով), Ս. Որջոնիկիձէ, Լ. Մ. Կապանովիչ, Ա. Միկոյեան, Ա. Ա. Ժդանով, Պ. Պ. Պոստիլև, Երևան, Հայկուհրատ, 1935 և 1936, մէկական օրինակ:

ՃԱՌ, (Ի. Վ. Ստալին), Երևան, Հայկուհրատ, 1935, 16⁰, էջ 23, մէկ օրինակ:
ԿՈՄԵՐԻԿՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ, Կուսակցական, Երևան, Հայկուհրատ, 8⁰, էջ 35, մէկ օրինակ:

ՀԱՄ Կ(Բ)Կ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՂԼԵՆԱՄԻ ԲԱՆԱՋԵՒԵՐ, Կուսակցական, Երևան, Հայկուհրատ, 1936, 16⁰, էջ 67, մէկ օրինակ:

ՆՈՅՆՄԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԻՈՆԵՐ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ, (Ս. Սարգիսեան), Կուսակցական, Երևան, Պետհրատ, 1935, 16⁰, էջ 24, մէկ օրինակ:

ԿՈԼՏԵՏԵՍԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ, (Պ. Պոստիլև), Դիւղատնտեսական, Երևան, Գիւղհրատ, 1936, 8⁰, էջ 60, մէկ օրինակ:

ԼԵՆԻՆԻ ՄԱՍԻՆ, (Ի. Ստալին), Կենսադրական, Երևան, Կուսհրատ, 1936, 8⁰, էջ 80, մէկ օրինակ:

ԸՆԿԵՐ ՍՏԱԼԻՆԻ ՄԱՅԻՍԻ ԳԻ ՃԱՌԸ, (Ա. Վիշինսկի), Թրգմ. Լ. Թորոսեան և Ծ. Աւետիսեան, Երևան, Պետհրատ, 1935, 8⁰, էջ 72, մէկ օրինակ:

ՌՈՒՍ-ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԵՒ ՌՈՒՍ-ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ, (Ս. Մարկոսեան), Քաղաքական, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8⁰, էջ 141, մէկ օրինակ:

ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԸ, (Գր. Ջաղեթեան), Տնտեսական, Երևան, 1935, 8⁰, էջ 176, մէկ օրինակ:

ՓՈՔՐԱԿԱԼԻՐ ՀՐԱՑԱՆ, Զինավարժական, Ռուսերէն, Երևան, 1935:

ՔԱԶ-ՆԱԶԱՐ, (Լիբերտոյ), Ոպերայ, Հայ. և ռուսերէն:

ՇՐՋՄՈՒԿՆԵՐԻ ԱՄԵՐԻԿԱՆ, (Կիւստով Էրեկսըն), Վիպակ, Թրգմ. Մ. Արմէն, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8⁰, էջ 327, մէկ օրինակ:

ԳՐԱԿԱՆ ՍԵՐՈՒՆԴ, Հանգէս, գիրք 3-4:

ՖԻԶԿՈՒՆԼՈՒՐԱՅԻ ԴԱՍԵՐ, Մարզական, Երևան, 1936, 8⁰, էջ 16, մէկ օրինակ:

ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆ, (Հ. Հայրապետեան), Երևան, Պետհրատ, 1936, 8⁰, էջ 101, մէկ օրինակ:

ՄԻՋՆԱԿԱՐԴ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ԵՐԱԿՐԵՐ, Դ., Ե. և Զ. պրակները, Երևան, Պետհրատ, 1935, և 1936, 8⁰, էջ 77, 18, 109, մէկական օրինակ:

ԵՐԱԿՐԻ ՊՏՂԱՐՈՒԺԱԿԱՆ ՄԻՋՈՒՐՆԵԱՆ ԽՐԱԿԻ, (Ա. Թափուշեան և Ե. Նազարեան), Դիւղատնտեսական, Երևան, Գիւղհրատ, 1935, 8⁰, էջ 40, մէկ օրինակ:

Ինքզինքն ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵԼ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ, (Բ. Գորեիկ), Բանաստեղծական, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8°, էջ 69, մէկ օրինակ:

ԱՎՏՈՐՈՐԱԴՈՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱՅՈՒ, (Գր. Զախիրեան), Ռուսերէն, Երևան, Պետհրատ, 1935, 16°, էջ 43, մէկ օրինակ:

ՍԱՍՆԱ ՃՈՒՆԸ, (Պրօֆ. Գր. Մանուկ Աբեղեան), Ժողովրդական բանասիրաբանական (հանդերձ ուսումնասիրութեամբ), Երևան, Պետհրատ, 1936, 8°, էջ 1126, Ա. Հատոր, մէկ օրինակ:

ՊԱՅՄԱՌՈՒԹԻՒՆ, (Վեպեր), Բանաստեղծական, Պետհրատ, Երևան, 1936, 8°, էջ 189, մէկ օրինակ:

ՌՈՒՇԱՆԻ ՔԱՐԱՓԸ, (Նայիրի Զարեան), Բանաստեղծական, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8°, էջ 150, երկու օրինակ:

ԶՐՈՒԱՆ ՕՐԷՆՔ, (Սիրաւ), Վէպ, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8°, էջ 536, մէկ օրինակ:

ԻՆԶՊԵՍ ԷՐ ԿՈՓՎՈՒՄ ՊՈՂՊԱՏԸ, (Նիկոլայ Ոստրովսկի), Վէպ, Թրգմ. Սիմակ, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8°, էջ 493, մէկ օրինակ:

ՔԱՂՐՈՐՈՅՆԵՐ, (Ս. Ինզուլով), Ընկերավարական, Երևան, Կուսհրատ, 1936, 8°, էջ 286, մէկ օրինակ:

ՊԵՆՏՈՒՍԿԻՆ, ԵՊՊԵԱՆ, (Լ. Մեխիս), Ճանապարհորդագրութիւն, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8°, էջ 518, մէկ օրինակ:

ԿԵՆԴԱՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ, (Թ. Դրամբեան և Ա. Անտոնեան), Երևան, Լուսօղբ, Կրատ. 1936, 8°, էջ 30, մէկ օրինակ:

ԲՈՐԿԱՅԻ ՕՐԸ, (Վ. Էմանուէլ), Մանկական, (պատկերազարդ), Երևան, Պետհրատ, 1936, 8°, էջ 30, մէկ օրինակ:

ԲԱՏՐԱՆԵՆԻ ՏԱՔ ՏԵՂ, (Ս. Ուշատրեան), Բանաստեղծական, Երևան, Գիւղհրատ, 1936, 8°, էջ 42, մէկ օրինակ:

ԳՐԱԿԱՆ ՍԵՐՈՒՆԵՐ, (Աճառի՛ր՝ Գրական, Գեղարուեստական և Քննադատական), N. 1, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8°, էջ 99, մէկ օրինակ:

ՓԱՐԻԶԻ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԻ ՕՐԸ, (Բ. Գորեիկ), Թրգմ. Գար. Յակոբեան, Կուսակցական, Երևան, Մալմ-Ի Կրատ. 1936, 8°, էջ 39, մէկ օրինակ:

ԼԵՆԻՆ, ԸՆՏՐԻ ՆԵԿԵՐ, Ա. Հատոր, Գիւլան, ՀԿ(Բ)ԿԿ Կուսհրատ, 1935, 8°, էջ 969, մէկ օրինակ:

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՆՐԳԱՐԱՆ, (Միքայէլ Միքայեան), Պետհրատ, Երևան, 1936, 8°, էջ 183, մէկ օրինակ:

ՄԿՆԵՐՆ ԻՆԶՊԵՍ ԿՈՓՎՈՒՆ ԿԱՏՎԻ ՀԵՏ, (Խնկոյ Ապեր), Մանկական, (պատկերազարդ), Պետհրատ, Երևան, 1936, 8°, էջ 16, մէկ օրինակ:

ԽՐԱՂԻ. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, (Գրական, Գեղարուեստական, Քննադատական և Տեսական Հանդէս), Թիւ 6, Պետհրատ, Երևան, 1935, 8°, էջ 187, մէկ օրինակ:

ՀՈՂԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, (Խ. Միրիմանեան), Գիւղատնտեսական, Երևան, Գիւղհրատ, 1935, 8°, էջ 245, մէկ օրինակ:

ԽՐԱՅԻՐ-ԼԱ ԲՈՐԱՏՈՐԻԱ, (Ռ. Ա. Կուսնոսենկոյ), Երևան, Գիւղհրատ, 1936, 8°, էջ 63, մէկ օրինակ:

ԸՆԿ. ՍՏԱՒԻՆԻ ԶՐՈՅԸ, Կուսակցական, Երևան, Հայկուս Կրատ., 1936, 16°, էջ 63, մէկ օրինակ:

ՀԱՄԱՌՈՑ ՊԱՄՈՒԹԻՒՆ, (Վ. Կնորինի խմբագրութեամբ), Կուսակցական, Երևան, Հայկուս Կրատ., 1936, 8°, էջ 665, մէկ օրինակ:

ԲՈՂՆԵՄԱ, (Զ. Պուշկին), Ոպերա 4 զործողութեամբ, Երևան, 1936, 8°, էջ 16, մէկ օրինակ:

ՎԻՅԵԼԵՔ ԽՈՍՈՒՄ ԵՆ ԵՐԵՒԱՆ, Ը, Հանրապետական Ռադիոյ Կոմիտէ, 1936, էջ 27, մէկ օրինակ: